تارىخىي مىراس

«قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە بايان

(2)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

AltunOq

تارىخىي مىراس —

«قۇتادغۇبىلىك» مەقسەد بايان

(2)

(ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسا شاكىر

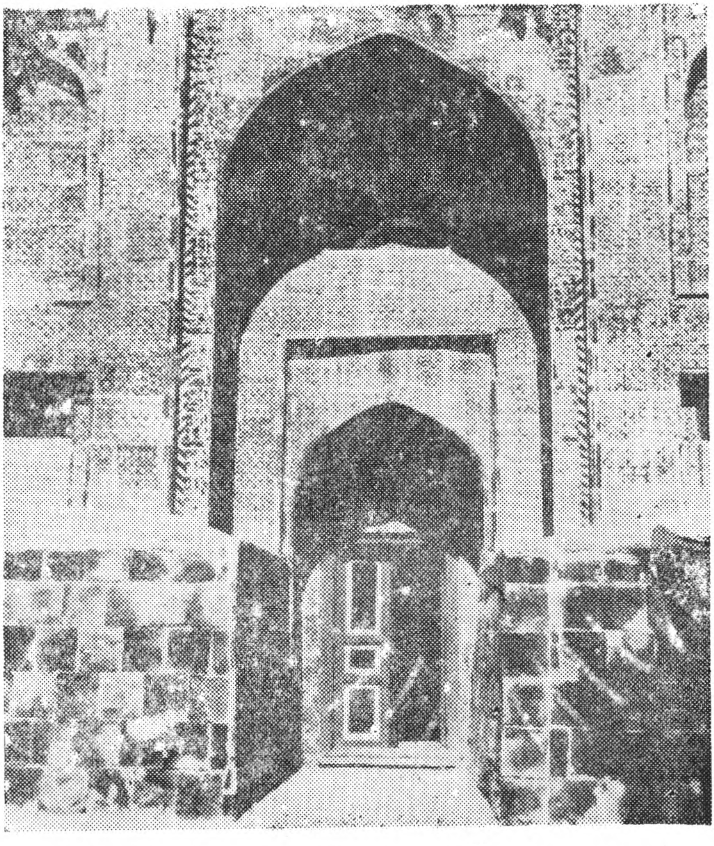

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، شائىرى ۋە جامائەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىسى ئورۇنلاشقان گۈمبەزنىڭ دەرۋازىسى (1961 - يىل)

نەشرىياتتىن

مەجمۇئەمىزنىڭ بۇ سانىغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەرنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى توپلاپ ئەۋەتكەن.

1984 - يىل 8 - ئايدا شىمالىي جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە - ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ 3 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى جىلىن ئۆلكىسىنىڭ يەنبيەن چاۋشيەن مىللىتى ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۆتكۈزۈلگەنىدى. يىغىنغا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىلەر ھەر مىللەت ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ناھايىتى زور ئېتىبارىنى قوزغىدى. يىغىن: «قۇتادغۇ بىلىك» ھەقىقەتەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان ئۇلۇغ تۆھپە، نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدىغان ياخشى تېما، دەپ قارىدى.

يىغىندا ئوقۇلغان ئىلمىي ماقالىلەرنى توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدىكى ماقالىلەرنىمۇ كىرگۈزۈش قارار قىلىنغانىدى. بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن نەچچە پارچە ماقالە شۇنىڭ بىر قىسمى. ئاخىرىدىكى «قۇتادغۇ بىلىك ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە» دېگەن ئىككى پارچە ماقالە كېيىن قوشۇلدى.

1986 - يىل، ئاپرېل.

مۇندەرىجە

بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ
نىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسى توغرىسىدا 1
.... ئابدىرېھىم ئۆتكۈر
«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ پەلسەپە قىممىتى توغرىسىدا...
.... ۋاھاپ خېۋىر 20
ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار
نامايەندە .... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن 44
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە بالىلار تەربىيىسى مەسىلىسى......
.... تۇرسۇن قۇربان 65
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى دۆلەت تەلىماتى ھەققىدە
دەسلەپكى مۇھاكىمە .... مەقسۇت ئەكبەر 95
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ساددا دىئالېكتىكىلىق
ئىدىيىلەر توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە ....
.... ئىسمايىل تۆمۈر 108
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغ
رىسىدا دەسلەپكى پىكرىم....... مەتىمىن يۈسۈپ 127
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش
ئۇسۇللىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە.......

... . ھېمىت مەقسۇت 149
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ....
.... ئابدۇرېھىم سابىت 170
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە ......
.... مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق 213

بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسى توغرىسىدا

ئابدىرېھىم ئۆتكۈر

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»
ناملىق داستانى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ
ئەڭ يىرىك نامايەندىسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر
شېئىرىيىتىنىڭ بوۋىسى. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى-
نىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، 11 - ئەسىر قاراخانىلار دەۋ-
رىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ۋە ئۇيغۇر خەلقى-
نىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر پەيلاسوپى سۈپىتىدە جاھان-
غا مەشھۇر. ئۇنىڭ زامانىدىشى مەھمۇت قەشقەرى
(قەشقەرلىك مەھمۇت) ئۆزىنىڭ «تۈركىي
تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇلۇغ
ئۇيغۇر ئالىمى، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى ۋە
تۈركولوگىيىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە جاھان تۈركولوگلىرى-
نىڭ ئۇستازى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى ئۇ-
لۇغ ئەربابى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمگەكلىرى بىلەن
پەخىرلىنىدۇ، ئۇلار كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭمۇ پەخ-
رى — غۇرۇرىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە
ئۈچ چوڭ دىن، يەنى بۇددا دىنى، خرىستىئان ۋە مانى
دىنى، ئىسلام دىنى؛ ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت، يەنى قەدىمـ
كى جۇڭگو مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى ۋە قەـ
دىمكى يۇنان مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان
رايوندا، ئىجتىمائىي ئىقتىساد بويىچە ئىش تەقسىماتى بۇـ
رۇنراق مەيدانغا كېلىپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىشـ
لەپچىقىرىشى بىر قەدەر تېز راۋاجلانغان ۋە «يىپەك
يولى» سودىسىغا ھەم مەيدان، ھەم كۆۋرۈك بولغان بىر
رايوندا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىـ
يەتتە ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن مۇـ
نەۋۋەر مىللەت ئىدى. 10 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرـ
نىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى.
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داسـ
تانى بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»
ئەسىرى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىـ
لىرى ئىدى»①. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ
ئەسىرى تىل، تارىخ، جۇغراپىيە، ئېتنوگىراپىيە (مىللەتـ
شۇناسلىق)ۋە كەڭ فولكلور ۋاستىسى بىلەن تۈركىي خەلقلەرـ
نىڭ تاشقى دۇنياسىنى يورۇتۇپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بەرـ
گەن بولسا، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپـ
نىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى تۈركىي خەلقلەرنىڭ

① فېڭ جياشېڭ: «ئۇيغۇر تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇماتلار» 1 - توم، 80 —
81 - بەتلەر، 1955 - يىل نەشرى.

ئىچكى (مەنىۋى) دۇنياسىنى، يەنى ئۇلارنىڭ دۇنيا قاراش-
لىرىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى چۈشەنچى-
لىرىنى، ئەخلاق - پەزىلەت، دۆلەت، جەمئىيەت، ئىلىم،
ئەقىل ۋە قانۇن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى، يىغىپ ئېيت-
قاندا، ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيەسىنى بەدىئىي ۋاسىتىلەر بى-
لەن يورۇتۇپ بەرگەن. شۇڭا، بۇ ئىككى شاھ ئەسەر پۈ-
تۈن بىر دەۋرنىڭ قوشكېزەك مەھسۇلى سۈپىتىدە ۋەتى-
نىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىر جۈپ بىباھا گۆھەر
بولۇپ، 10 — 11 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈر-
كىي خەلقلەر دۇنياسىنى ھەر تەرەپلىمە چۈشەندۈرۈشتە،
جۈملىدىن كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ ئورغۇ-
لىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن ئورتاق يارىتىلغانلىقىنى، ئۇي-
غۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىي مىل-
لەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا
قوشقان ئاجايىپ ھەسسىلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرى-
يال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ھەممىدىن بۇرۇن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىسلام دىنى ھۆكۈم-
ران ئورۇندا تۇرغان قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغانلىقىغا
ۋە ئۆزىنىڭمۇ بىر مۇسۇلمان بولۇشىغا قارىماي، ئۆز ئەس-
رىنىڭ باش قىسمىدا خۇدا، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلار ھەق-
قىدە ئازراق[*] توختالغاندىن باشقا، ئىسلامنىڭ شەرىئەت ۋە
خىلاپەت كەبى ئاساسىي پرىنسىپلىرى، دىن مۇئەسسە-
لىرى، قازىلار ۋە باشقا دىنىي ئەقىدە ھەم نۇقتىئىنەزەر-
لەر ھەققىدە گەپ قىلمايدۇ. ھەتتا ئاللا، پەيغەمبەر قا-

تارىلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ مىللىي تىلىدىكى «تەڭرى»، «بايات»، «يالاۋاچ» سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ. پۈتۈن «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەرەبچىدىن كەلگەن ئىلمىي ئاتالغۇلار بىلەن باشقا ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرنىڭ سانى ئاران 120 ئۆپچۆرىسىگە يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىسال ۋە نەقىللەرنى «ئايەت» ياكى «ھەدىسلەر» دىن ئەمەس، ئۇزاق مىللىي تارىخىمىزدىكى بۈيۈك شەخس-لەردىن كەلتۈرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يارىتىلىش، ئۆلۈم، روھ ۋە باشقا ئاقىۋەت قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۆزىنىڭ «خۇ-داگۇي» بولۇشىغا قارىماي، كائىنات ۋە دۇنيانىڭ «ماددا» ئىكەنلىكىنى، بۇ ماددىنىڭ تىنماي ھەرىكەت قىلىدىغانلى-قىنى، ھەرىكەت جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوق بو-لۇپ، يېڭى نەرسىلەرنىڭ چوقۇم مەيدانغا كېلىدىغانلىقى-نى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرىپىدە تۇرىدى-غانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكالايدۇ. مەسىلەن: ئۆز دەۋ-رىدىكى پەيلاسوپلار تەرىپىدىن ھايات ۋە تەبىئەتنىڭ ئا-ساسى دەپ تونۇلغان تۆت شەيئىي (ھاۋا، سۇ، تۇپراق، ئوت) ئۈستىدە توختىلىپ① (بۇنى تۆت ساھابە، يە-نى چاھارىيارغا تەقلىد قىلىپ) مۇنداق دەيدۇ:

60 بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇ② دەك ئېرۇر،
تۈزۈلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر.

---

① قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرى پۈتۈن بارلىقنى بەش شەيئىيدىن، يەنى مېتال، ياغاچ، سۇ، تۇپراق، ئوتتىن تەشكىل تاپقان، ھەممىسىنىڭ ئاساسى ھاۋا دەپ يازىدۇ.

② تادۇ — زات ياكى ماددا.

ئاسمان بوشلۇقىدىكى جىسىملارنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەت بويىچە بىر - بىرىگە تورتۇنۇشىماي ھەرىكەت قىلىدىغانلىقى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

144 يېغىدۇر بىزلارنىڭ بىرىگە بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ، قىلدى جەڭنى نىرى.

145 ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار، ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتەرگەچ ئۆچۈن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ قەدىمكى جۇڭگو ياكى مىسىر ۋە بابىل - ئاسورىيىدە ئۆتكەن بەزى پەيلاسوپلارغا ئوخشاش سۇبيېكتىپ ئېتىقادىنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئۆزىدە مەلۇم ئىستىخىيىلىك ساددا ماتېرىيالىستىك قاراشنىڭ بارلىقىنى نامايەن قىلىدۇ. ئۇ دۇنيا ۋە ھاياتنىڭ ماددا ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتىن تاشقىرى، خۇددى قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپى لاۋزىغا ئوخشاش چەكسىز ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوقىلىپ، يېڭى نەرسىلەرنىڭ ھامان غەلىبە قىلىشىغا ئىشىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى جاكالايدۇ. مەسىلەن:

687 يۇتۇن كونا نەرسە يېڭىمىسىز بولۇر،
يېڭىمىسىز يۈكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك.
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

مۇنداق مىساللارنى كۆپلەپ كەلتۈرۈش مۇمكىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىدا ھەممىدىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئامىل قانۇن ياكى جەمئىيەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش مەسىلىسىدۇر. مەلۇمكى، زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، مەسىلەن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 6 - ئەسىرلەردە ياشىغان قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىن لاۋزى بىلەن كۇڭزى، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتىل، «ئوتتۇرا ئەسىر ئارىستوتىلى» دەپ شۆھرەت قازانغان ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبىن سىنا ۋە باشقىلارمۇ بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغانىدى. بۇنىڭغا ئارىستوتىلنىڭ «پولىتىكا»، فارابىنىڭ «ئەس - سىياسەتۇل مەدەنىيە» (دۆلەت سىياسىتى ھەققىدە)، ئىبىن سىنانىڭ «كىتابۇس سىياسەت» ناملىق ئەسىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. لېكىن، مەيلى ئارىستوتىل ۋە مەيلى فارابى بولسۇن، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بىر «غايىۋى دۆلەت» سىخېمىسىدا ئەكس ئەتتۈردى. يەنە ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى دۆلەت توغرىسىدا ئەمەس، بەلكى ئارزۇ قىلغان «غايىۋى دۆلەت» توغرىسىدا يۈكسەك تەپەككۇرلەر يۈرگۈزگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا، توغرىدىن توغرا قاراخانىلار دۆلىتىنى ياخـ

شىلاش ۋە مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئۇنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. «قۇتادغۇ - بىلىك» نى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ھەسەن بۇغراخانىغا تەقدىم قىلىشتىن مەقسىتىمۇ شۇ ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ كۈنتۇغدى دېگىنىم توغرىدىن توغرا قانۇننىڭ ئۆزىدۇر دېگەن مىسرا بىلەن دۆلەت ھۆكۈمدارى بولغان كىشى، ھەممىدىن بۇرۇن قانۇننىڭ ئۆزى بولۇشى ۋە قانۇنغا ئۆزى ئەمەل قىلىشى لازىم دەپ تەكىتلەيدۇ. شۇ ۋەجىدىن بىر - بىرىگە چېتىلمىغان ئۈچ پۇتلۇق كۈمۈش كۇرسىدا ئولتۇرغان ھۆكۈمدارنى بىر قولدا يوغان پىچاق، ئوڭ تەرىپىدە بىر چىنە شېكەر، سول تەرىپىدە بىر قاچا زەھەر قويۇقلۇق ھالدا كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ھالەتنى مۇنداق شەرھلەيدۇ: كۇرسىنىڭ چېتىقسىز ئۈچ پۇتلۇق بولۇشى ئادالەت سىمۋولىدۇر. چۈنكى ئۈچ پۇتلۇق نەرسە ئاسان قىڭغايمايدۇ، تۈز تۇرىدۇ. ئەگەر بىرى قىڭغايسا، قالغان ئىككىسى تۇرالماي، ئۈستىدىكى كىشى يىقىلىدۇ. پىچاق — خەلقنىڭ ئىشىنى ئارقىغا سوزماي تېز ۋە كەسكىن ھەل قىلىشنىڭ ئالامىتى. شېكەر — زۇلۇم چەككەنلىكتىن ئادالەت تىلەپ كەلگەنلەرگە بېرىلىدۇ. زەھەر — خەلقنى ئېزىپ، ئادالەتتىن كەچكەنلەرگە ئىچكۈزۈلىدۇ.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايىرماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

دەپ ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن قانۇن ئالدىدا ھەممىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى جاكالايدۇ. نۇشىرۋاننىڭ ئادالەت بىلەن ياخشى ئات چىقارغانلىقىنى مىسال كەلتۈرۈپ:

291 بېيىدى ئېلى، تۈز يۈرۈتكەچ نىزام،
ئەجەب ياخشى ۋاقتا قويۇپ ياخشى نام.

دەيدۇ. ۋە ھۆكۈمدارنى نۇشىرۋاندەك ئادىل بولۇشقا چاقىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادىل قانۇن يولغا قويۇلسا، ئەلگە بەخت ـ سائادەت يېغىپ، تىنچلىق بولىدۇ، ھەتتا قوي بىلەن بۆرە بىر يەردە سۇ ئىچىدۇ. مىسالى خەلق قوي، ھۆكۈمدار چوپاندۇر. چوپان قويغا كۆيۈمچان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

1412 خەلق قوي كەبىدۇر، بېگىدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار قانۇنىنىڭ ئۆزىدۇر دېگىنى، ھەرگىز «پادىشاھنىڭ ئېيتقىنى قانۇن» دېگەن مەنىدە ئەمەس، ئەكسىچە، ھۆكۈمدار ئادىل قانۇننىڭ ئىجراچىسى بولۇش لازىم دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ پىكرىچە، قانۇندا تۆۋەندىكى تۆت پرىنسىپ بولۇشى شەرت: بىرىنچى، ئادالەت؛ ئىككىنچى. خەلققە ياخشىلىق قىلماق، يەنى خەلق پايدىسىنى كۆزلىمەك؛ ئۈچىنچى،

باراۋەرلىك؛ تۆتىنچى، ئىنسانىيلىق. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەلتۈرۈش كۇپايە بولىسا كېرەك: «قانۇن ھۆكۈمداردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدار ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن مۇھىمى قانۇننىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر. مەيلى ئوغلۇم، تۇغقىنىم بولسۇن، مەيلى يولۇچى مۇساپىر بولسۇن، مېنىڭ ئۈچۈن ھەممىسى ئوخشاش. ھۆكۈم ئالدىدا ھېچقايسىسىنى پەرقلەندۈرمەيمەن ... دۆلەتنىڭ ئۇلى — ئادالەت، قانۇننى ئادىل يۈرگۈزگەن ھۆكۈمدار پۈتۈن تىلەكلەرگە ئېرىشىدۇ ... خەلقنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىل، بىرىنىڭ يەنە بىرىگە زورلۇق قىلىشىغا يول قويما، قانۇن قۇياشى پۈتۈن ئىنسانلارغا يېتىشسۇن، پۈتۈن جاھان يورىسۇن ... ھەممە ئادەم بالىلىرىنىڭ ئەسلى بىر، ئۇلارنى ئايرىيدىغان شەرت پەقەت بىلىم دەرىجىلىرىدۇر ... قانۇن ئىنسانىيلىقنى قانچىلىك دەرىجىدە يولغا قويسا، خەلق شۇ دەرىجىدە بەختلىك بولۇپ، دۆلەت مۇستەھكەملىنىدۇ... دۆلەتنى خاراپ قىلىدىغان نەرسە ئىككى: بىرى، ۋەزىپە ئىقتىدارىنى بوشاشتۇرۇپ قويۇش؛ يەنە بىرى، ئىنسانلارغا زۇلۇم قىلىش؛ بىر ھۆكۈمدار قۇلنى پەقىرلىقتىن قۇتقۇزمىسا، ئۇ قانداق ھۆكۈمدار بولالىسۇن ...» («قۇتادغۇ بىلىك» 543، 455، 817، 818، 819، 822، 856، 2024، 5576 - بېيىتلارغا قاراڭ).

ھالبۇكى، پلاتون بىلەن ئارىستوتېل يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قاراشلىرىغا تامامەن زىت پوزىتسىيىدە

تۇرىدۇ. پىلاتون «تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىكتۇر ... ئادالەتسىزلىك قىلىش ھۆر (ئازاد) ئادەمگە تېخىمۇ كۆپرەك يارىشىدۇ. بۇ سۈرەت بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۈچلۈك خوجايىن بولالايدۇ. ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزەلىگەنلەر جەمئىيەتنى قولغا ئالالايدىغان ئەڭ ئەقىللىق كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ ...»① دەيدۇ. ئارىستوتىل: «قۇللار ئەھلى ھايۋانغا ئوخشايدۇكى، ئىككىلىسىنىڭ جىسمانىي كۈچىدىنلا پايدىلىنىلىدۇ ... قۇللار — مال - مۈلۈكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، خوجايىننىڭ مۈلكى ھېسابىغا كىرىدۇ ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇشى تەبىئىي ھال، بەزىلىرى ھۆكۈم قىلىش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان»② دەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قەلەم تۇتىدىغان» ۋەزىرلەر بىلەن «قىلىچ تۇتىدىغان» ئەسكەر باشلىقلىرى «خەلق ئارىسىدىن چىققان ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلاردىن تاللاپ ئېلىنىشى لازىم» لىقىنى تەكىتلىسە (2422 - بېيىتقا قارالسۇن)، فارابى بۇ مەسىلىدە پىلاتون بىلەن ئارىستوتىلنىڭ قاراشلىرىنى تەكرارلاپ، «پەزىلەتلىك شەھەر ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا «پازىل شەھەر رەئىسى» نىڭ يارىتىلىشتىن (تۇغما ھالدا) شۇنىڭغا لايىق شەرتلىرى بولۇشى كېرەكلىكىنى، يەنى بىرىنچىدىن، تەبىئىتى ۋە يارىتىلىشى ئېتىبارى

① پىلاتون: «دۆلەت»، تۈركچە تەرجىمىسى، 1 - توم، 31 - بەت.
② ئا. شەنىل: «قەدىمكى يۇنانىدىكى سىياسىي چۈشەنچىلەر» (ت)، 163 - بەت.

بىلەن رەئىسلىككە لايىق بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، ئۆزىدە رەئىسلىك ئىرادىسى ۋە مەلىكىسى بولۇشى لازىملىقىنى ئالغا سۈرىدۇ (پروفېسسور كافېسوغلۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ). بۇ مىساللاردىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسان ھوقۇقى، قانۇن، ئادالەت ۋە قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋارىسى ياكى شاگىرتى ئەمەس، ئۆزىگە خاس ئورىگىناللىقىغا ئىگە بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە — ئەقىل، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن تۈزەش ۋە ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، بەخت ۋە ياخشىلىقنىڭ ھامىيسى بولغان ئەقىللىق - بىلىملىك، پەزىلەتلىك ۋەزىر ۋە دۆلەت خادىملىرى بولۇشى لازىم. «قۇت» (دۆلەت ياكى بەخت - سائادەت) كە ئېرىشىش ۋە قولغا كەلگەن «قۇت» نى مەھكەم ساقلاپ قېلىش دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئەلنى بېيىتىپ، تىنچ ئاسايىشتە ياشاشقا سازاۋەر قىلىش، ھەركىم ئۆزىنى ۋە يۇرتىنى سائادەتمەن قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشى تىلەكلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئەقىل، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت ھەممىدىن مۇھىمدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن، تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەل-

تۇرۇش كۆپايە: «ھەر تۈرلۈك ياخشىلىقلار ئەقىلدىن
كېلىدۇ، ئەقىللىق ئىنسان بۈيۈكتۇر... ئەقىل ئىنسان
ئۈچۈن مىڭ جان پەزىلەتنىڭ بېشى، كېچىدەك قاراڭ-
غۇلۇقتىكى ئىنساننىڭ ئەقلىنى مەشئەل كەبى يورۇتىدۇ...
ئەقىللىق ھەر زامان ئۆگدىن ئىش قىلىدۇ، ئەقىل بىلەن
قىلىنغان ئىشنىڭ سولى يوقتۇر ... ئەقىللىق بولۇش تەڭ-
رىنىڭ نېمىتى ... دۆلەت بىرەر ئاغرىققا دۇچار بولسا،
ئۇنىڭ ئىلاجى ئەقىل ۋە بىلىمدۇر. ھۆكۈمدار مەملىكەت
ۋە قانۇنلارنى بىلىم بىلەن قولغا كەلتۈرەر ۋە ئەقىل
بىلەن ئىدارە قىلار ... بىلىملىكلەرنىڭ بىلىمى خەلقنىڭ
يولىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ... سەنمۇ ئۇلارنىڭ بىلىمىنى
ئۆگەن، بىل، ئۇلارغا ھۆرمەت كۆرسەت ... بىلىملىك-
لەرنى قوي پادىسىنىڭ سەركىسى ھېسابلا، ئۇلار
پادىنى توغرا يول بىلەن باشلاپ ماڭسۇن ... بىلىملىك
كىشىنىڭ ئورنى كۆك (ئاسمان) دىنمۇ ئېگىز ... ئىنسان
ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن يۈكسىلەر ... بالىلارغا پەزىلەت
ۋە بىلىم ئۆگىتىش لازىمكى، ئۇلار ياخشى ۋە گۈزەل
بولۇپ يېتىشسۇن ... بىلىم بىل، ئۆزۈڭنى يۈكسەلدۈر
ياكى ھايۋان ئاتىلىپ، ئىنسانلىقتىن يىراقلاش ... ئىپار
بىلەن بىلىم بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. ئىنسان
بۇ ئىككى نەرسە ئالدىدا ئۆزىنى يوشۇرۇن تۇتالمايدۇ...
مۇنۇ تۆت نەرسىنى ئاز دېمە: ئوت، دۈشمەن، كېسەل-
لىك، بىلىم ... بىلىملىكنىڭ سۆزى بىلىمسىز ئۈچۈن
كۆز بولۇر.»①

① رېشىت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك» 1- توم، 54 — 56 - بەت.

بۇلا ئەمەس، بىلىم مەسىلىسىدە، ئۆگىنىشكە تېگىش-
لىك بەزى كونكرېت پەنلەر، مەسىلەن، ئاسترونومىيە
بىلەن ماتېماتىكا ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن: «يۇلتۇزچىلار
يىل، ئاي، كۈنلەرنىڭ ھېسابىنى بىلىدۇ، ئەي ئىنسان
مۇنداق ھېساب بەك لازىمدۇر. بۇنى ئۆگەنمەكچى بول-
ساڭ گېئومېترىيە ئوقۇ، ئاندىن ساڭا ھېسابنىڭ ئىشىكى
ئېچىلىدۇ. كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە ھەممە كەسىرلەرنى
تولۇق ئۆگەن ... يەتتە قات ئاسماننىڭ سىرلىرىنى يەر-
دە ياتقان غازاڭدەك پىششىق بىل ... ئالگېبرا
ئۆگەن ...»①.

ئىجتىمائىي ئاڭ دىنىي شەرىئەت قائىدىلىرى كونترول-
لۇقىدا تۇرغان بىر دەۋردە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
دىنىي ئەقىدىلەرگە بىۋاسىتە ئالاقىسى بولمىغان ئۇنداق
ئەمەلىي بىلىم پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى دىققەتكە
ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە.

ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدا توغرىلىق (تۈزلۈك)
ياخشىلىق، مۇلايىملىق، مېھرىبانلىق، ئاڭلىقلىق، سەۋر-
چانلىق، ئېغىر - بېسىقلىق، مەردلىك، سېخىيلىق، چوڭلارغا
ھۆرمەت، كىچىكلەرگە شەپقەت، ئەدەب، قائىدە - يوسۇن-
لۇق بولۇش، تىلنىڭ پەزىلىتىنى ساقلاش، پايدىسىز
سۆزلەرنى قىلماسلىق، شىرىن سۆزلۈك، يۇمشاق تىللىق
بولۇش، زوراۋانلىق، ئوغرىلىق، لۈكچەكلىك، يالغان-
چىلىق، تەكەببۇرلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئاداۋەت ساقلاش،
ئاچكۆزلۈك، ھاياسىزلىق، ھاراقخورلۇق، زىنا ۋە شۇنىڭ-

① رېشىت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك» 1 - توم، 54 — 56 - بەت

غا ئوخشاش ياماندقلاردىن قاتتىق ساقلىنىش ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. بولۇپمۇ ھوكۇمدار بولغان كىشىنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتتە ھەممىگە ئۈلگە بولۇشى، شەخسەن ئۆزى «يۇمشاق كۆڭۈللۈك، شىرىن تىللىق بولۇشى، يامان ۋە چىركىن ئىشلاردىن قېچىشى، كىشىلەرگە شەپقەتلىك بولۇشى» لازىملىقى تەكرار - تەكرار قەيت قىلىنغان.

قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بابىدىكى تەپەككۇرلىرىدا زاھىر بولغان ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىشى، بىر تەرەپتىن، بۇ مەسىلىلەرنىڭ قايسى مىللەت ۋە قايسى دەۋردە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پۈتۈن ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئورتاق بىر تېما ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مىللىي شارائىتىدا يېتىشكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقىغا ئىگە بولۇپ مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە، ئاقىۋەت ياكى قانائەت سىمۋولى بولغان ئودغۇرمىش ئوبرازىدا ئىپادىلەنگەن رېئال دۇنيا تۇرمۇشى بىلەن مەۋھۇم «ئاقىۋەت» تىن ئىبارەت زىددىيەتلىك مەسىلىدۇركى، مۇنداقلا قاراشتا ئودغۇرمىش ئۆلۈم بىلەن تۈگەيدىغان قىسقا ھاياتقا نىسبەتەن «قانائەت» پوزىتسىيىسىدە تۇرىدىغان بىر تەقۋادار سوپى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ رېئال ھاياتتىكى بەخت - سائا-

دەتكە قىزىقمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىدا ئاخىرەتلىك ئۈچۈن ياخشىلىق ئىلەشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەل ئەنە شۇنداق مۇرەككەپ خاراكتېرلىك بىر پېرسوناژ ئارقىلىق رېئال دۇنيا بىلەن مەۋھۇم ئاقىۋەت توغرىسىدىكى زىددىيەتلىك قاراشنى ھەل قىلىپ، ئاخىر نەتىجىدە كىشىلەرنى ياخشىلىق ئىلەشتىن كۆرە قولدىن كېلىشىچە ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەيدۇ. رېئال كىشىلىك تۇرمۇشىغا مۇھەببەت باغلاشقا، شۇ يول بىلەن «ھەر ئىككى دۇنيادا بەختلىك بولۇش» قا چاقىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان نۇقتىلارنىڭ بىرى دەل ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

XX ئەسىر كىرگەنگە قەدەر «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىر مۇكەممەل نەشرى مەيدانغا كەلمىگەن ۋە ئەسلى تېكىستىنى توغرا ئوقۇپ چۈشىنىشتىن تېخى ئۈنۈملۈك نەتىجىلەر ھاسىل قىلىنمىغان بىر شارائىتتا، بۇ كىتابقا پەقەت مەلۇم مەنتىقىي مۇلاھىزىلەر بويىچىلا باھا بېرىش، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى سۇبيېكتىپ قىياسلار بىلەن تەھلىل قىلىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ كەلگەنىدى. مەسىلەن: بەزىلەر «قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمكى ھىند - ئىران پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىدە ھەتتا پىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى قېلىپىدا يېزىلغان بىر نەسىھەتنامە دېسە، بەزىلەر قەدىمكى يۇنان پەلسەپىسى تەسىرىدە يېزىلغان بىر ئەخلاق كىتابى دېيىشكەن؛ بەزىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنى توغرىدىن - توغرا ئارىستو-

تىل بىلەن فارابى ۋە ئىبنى سىناغا باغلاپ، ئۇلارنىڭ يولىدىن ماڭغۇچى ياكى ئۇلارغا تەقلىد قىلغۇچى دەپ چۈشەنگەنىدى. كېيىنچە، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تولۇق نەشرى ۋە توغرا ئوقۇلۇشى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئارقىسىدا، بۇ قاراشلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈزىتىلدى. «مەن،— دەيدۇ ۋامبېرى، — دەسلەپ بۇ ئەسەرنى خەنزۇچە ياكى پارسچە بىر كىتابتىن قىلىنغان تەرجىمە ۋە ياكى ئۆزلەشتۈرمە دەپ چۈشەنگەنىدىم. پەقەت چوڭقۇر تەتقىق قىلغىنىمدىن كېيىنلا، ئۇ تۈرك (تۈركىي خەلقلەر) مەھسۇلى ئىكەن دېگەن خۇلاسىگە كەلدىم» ①. پروفېسسور ئى. كافېسئوغلۇ مۇنداق دەيدۇ: «‹قۇتادغۇ بىلىك› پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى بولۇشتىن تولاراق قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرت ھەم سۈپەتلىرىنى يورۇتۇپ بەرگەن، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ۋە شۇ سەۋەبتىن ئىجتىمائىي ھايات ھەققىدىكى بىر سىياسەت كىتابىدۇر. ھالبۇكى، ئىبنى سىنانىڭ توغرىدىن - توغرا بۇ مەسىلىلەرگە ئاتالغان، يەنى دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىق نەزەرىيىلىرىنىڭ تەھلىلىنى ئۆزىگە غايە قىلغان مەخسۇس بىر ئەسىرى مەۋجۇت ئەمەس ... يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئارىستوتىلغا باغلاش يولىدىكى مۇددىئالار 80 يىل بۇرۇنقى شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن ھۆكۈم بولۇش مۇمكىن. قەدىمكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئىلمىي، دىنىي ۋە مەدەنىي ئاتالغۇلىرىدىن ھەققىي يوسۇندا ۋاقىپ بول-

① ۋامبېرى: «*Kudatu bilikuig urisehe sprach mon ente bau sad*» (ئى. كافېسئوغلۇ تەرجىمىسى، 5 - بەت).

ماي تۇرۇپ، بۇ مەسىلىدە بىر خۇلاسىگە كېلىش ئۇڭاي ئەمەس.» ①

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» شەرقتە بۇددىست ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، غەربتە ئىسلامچى قارا خانىي ئۇيغۇر خانلىقى بىرلا ۋاقىتتا ياشاپ تۇرغان شارائىتتا، دىنىي ئېتىقاد ئايرىمىلىقلىرىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئىككى خانلىقتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ مۇجەسسەم بىرلىكىنى ساقلاپ تۇرغان شارائىتتا، بولۇپمۇ قارا خانىي ئۇيغۇرلىرى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بەزى ئاكتىپ ئامىللىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن يۇقىرى سەۋىيىلىك مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ھەتتا ۋەتىنىمىزنىڭ تۆت ئۇلۇغ كەشپىياتى — مەتبەە، قەغەز، مىلتىق دورىسى، كومپاسنى ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ئەرەب ئەللىرىگە ۋە غەربىي ياۋروپاغا تارقىتىۋاتقان بىر شارائىتتا، يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە شۇ زامان بويىچە ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان بىر شارائىتتا مەيدانغا كېلىپ، پۈتۈن بىر دەۋر ئىدېئولوگىيىسىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن شاھ ئەسەردۇر. ئۇ، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن، دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش پىروگراممىسى (بىر سىياسەتنامە)، جەمئىيەتنى بىلىم ۋە ئەخلاق

---

① ئى. كافېسوغلۇ: «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 1980 - يىل نەشرى، 38 — 39 - بەتلەر.

بىلەن تۈزەش ھەم ئىلگىرى سۈرۈش دەستۇرى (بىر پەلسەپە كىتابى ۋە نەسىھەتنامە) بولسا، ئۇسلۇب جەھەتتىن پەلسەپىلىك پىكىرلەرنى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە ئوبرازلىق تىل بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن بىر ئەدەبىي ئەسەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمكى مۇجەسسەم بىر گەۋدىسىدۇر. بولۇپمۇ ئىسلامىيەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەرلەشكەندىن كېيىنمۇ ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەللىك ۋە ئىنچىكىلىكلىرىنى يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلىگەنلىكى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا پۈتۈن بىر دەۋرگە باشچىلىق قىلغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇ ئۇيغۇر مىللىي مۇھىتىدا، ئۆز ئىچىمىزدىن يېتىشكەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئىدېئولوگىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن چىن ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچى پەيلاسوپ شائىردۇر. شائىر ئۆز ئەسىرىنى ئاياغلاشتۇرۇۋېتىپ مۇنداق دېگەنىدى:

6605 بىلىم بىل، ئۆزۈك بول تۆردە ئۆلتۇرا،
بىلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا.

6607 نىچە بىلگەن ئۇلساك، يەنە دەم تىلە،
بىلىملىك يېتەر، كۆر، تىلەككە، سورا.

(بىلىم ئۆگەن، ئۆزۈڭگە تۆردىن ئورۇن هازىرلا، بىلىم ئىنسان ئۈچۈن مەھكەم بىر قورغان، ھەر قانچە بىلگەن بولساڭمۇ، يەنە ئۆگەن، يەنە ئىزلەن، قارىغىنكى، بىلىملىك كىشىلەر سورا ـ سورا ئۆز تىلەكلىرىگە ئېرىشكەن.)

بۇ ماقالە ئەنە شۇ سۆزلەر بىلەن ئاياغلىشىدۇ. بۇنىڭدىن مەقسەت «تۆتتە زامانىۋىلىشىش» ئۈچۈن نۇرغۇن ساھەلەردە، جۈملىدىن مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، قەدىمكىنى بۈگۈنكى كۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا هارماي ـ تالماي ئۆگىنىش لازىملىقىنى تەكىتلەپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ پەلسەپە قىممىتى توغرىسىدا

ۋاھاپ خېۋىر

ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا سانسىزلىغان ماددىي بايلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەنىۋى بايلىقلارنىمۇ ئىشلەپچىقىرىپ. جۇڭگونىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىنى ياراتتى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ياراتقان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئۆزىنىڭ ئېسىل مەنىۋى نەتىجىلىرى بىلەن تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئەسەرلەر قاتارىدا «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز دەۋر روھىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەدەنىي مىراسلار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىپ كېلىۋاتقان مەيلى چەتئەللەردىكى ۋە دۆلىتىمىز ئىچىدىكى تەتقىقاتچىلار بۇ ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى بىردەك يۇقىرى باھالاپ، ئۇنى مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇنغا قويۇپ كەلدى. لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ

پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ۋە پەلسەپە جەھەتتىنكى قىممىتىگە باھا بېرىشتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى قاراشلار ئۈستىدە، يەنىمۇ ئىزلىنىپ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1

«قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلىپ كۆپ پايدىلىق پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بەزى تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلغانىدا: يۈسۈپنىڭ ئەسىرى بىر قاراشتا ئومۇمىي دۆلەت تەشكىلاتى بىلەن ئالاقىداردەك كۆرۈنسىمۇ، شائىر ئەسىرىدە ماھارەت بىلەن ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى شەخسلەر بىلەن ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ۋەزىپىسىنى بەلگىلەشكە تېخىمۇ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن، دەيدۇ.

مېنىڭچە، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى «بىر قاراشتا... كۆرۈنىدىغان» نەرسە «ئومۇمى دۆلەت تەشكىلاتى بىلەن ئالاقىدار» بولغان پىكىرلەر ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى شەخسلەر بىلەن ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ئىچىدىكى ئورنى، ۋەزىپىلىرى ۋە ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق ئۆلچەملىرى، پەزىلەتلەر، قائىدە - يوسۇن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەسەردە دۆلەتنى قانۇن بىلەن

ئىدارە قىلىش، ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇش، دۈشمەنگە رەھىمسىز، خەلققە رەھىمدىل بولۇش، ھەربىي قوشۇننى خىل قىلىش قاتارلىق سىياسىي قانۇن ئىدىيىلىرى؛ ئادالەتلىك، رەھىمدىللىق، دوستلۇق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ياخشىلىق، سىلىق - مۇلايىملىق، سېخىيلىق، مەسئۇلىيەتچانلىق، راستچىللىق، قانائەتچانلىق قاتارلىق ئەخلاق - پەزىلەت ئۆلچەملىرى؛ بىلىمنى، ئەقىلنى ئەلا بىلگۈچى راتسىئونالىزملىق قاراشلار ناھايىتى كەڭ ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى بايانلىرى ئۇنىڭ مول بىلىملەرگە ئىگە مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن مىنىڭچە، ئەسەرنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە جەھەتتىكى قىممىتى ئۇنىڭ بىلەن چەكلەنگەن ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە چوڭقۇر پىكىرلىك پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى شەخسلەر، ۋەقەلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاشقى باغلىنىشلارنى كۆرۈش بىلەنلا قالماي، بۇ باغلىنىشلاردىن ئۆتۈپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى خاسىيەتلىك ئىچكى باغلىنىشلارغا نەزەر سالغاندىن كېيىن چىقىرىلغان مەزمۇنلارغا قاراش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ «كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن» نەرسە ئۇنىڭ تارىخ قارىشى، ئەخلاق پەلسەپىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن دۇنيا قاراشنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى ئىكەنلىكىنى چىقىرالايمىز.

ھەر قانداق بىر دەۋرنىڭ پەيلاسوپلىرى نەزەرىي

تەپەككۇر شەكلىنى قوللىنىپ، يەنى بىر قاتار پەلسە-
پىۋى ئۇقۇملار كاتېگورىيىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي
مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يەكۈنلەيدۇ ۋە ئومۇملاشتۇرىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى، جۈملىدىن تەبى-
ئەت قارىشىنى، تارىخ قارىشىنى ئىزاھلايدۇ. شۇنداق
قىلىپ ھەر خىل پەلسەپە بەلگىلىك كاتېگورىيىلەر سىس-
تېمىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداق سىستېما كەڭ، مۇ-
رەككەپ بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىر قەدەر ئاددىيراق بولۇ-
شىمۇ مۇمكىن. لېكىن مەنتىقىي كاتېگورىيىسىنى قوللان-
مىغان ياكى بىلىش مېۋىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ،
ئۇلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ مەنتىقىي كاتېگورىيىسى ئار-
قىلىق ئومۇملاشتۇرمىغان بولسا، پەلسەپىلىك ئومۇملاشتۇ-
رۇش دېگىلى بولمايدۇ. بىز پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق
قىلغاندا پەلسەپە تارىخىدىكى پەيلاسوپلار ئوتتۇرىغا
قويغان كاتېگورىيىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى
ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پەلسەپە سىستېمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتنى ۋە پەلسەپىلەرنىڭ خاراكتېرىنى چۈشىنى-
مىز. پەلسەپە تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا پەيلاسوپلار
ئۆز تەلىماتلىرىنى كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق ئوتتۇرىغا
قويغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن: قەدىمكى يۇنان پەي-
لاسوپى ئارىستوتېل قوللانغان: ماھىيەت، سۈپەت، سان،
مۇناسىۋەت، ئورۇن، ۋاقىت، ھالەت، ئىگىلەش، ھەرىكەت،
سەرگۈزەشت قاتارلىق ئون كاتېگورىيە؛ جۇڭگو پەلسەپە
تارىخىدىكى چى (气)، داۋ (道)، لى (理)، شىن
(心) ۋە باشقىلار يۇنان ۋە جۇڭگو پەيلاسوپلىرى

ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قاراشلىرىنى ئىپادىلەشتە قوللانغان كاتېگورىيىلەردۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلىيدىغان تارىخ قارىشىنى، ئەخلاق قارىشىنى ئادەتتىكىچە ۋەز - نەسىھەت يولى بىلەن بايان قىلغان ئەمەس. بەلكى ئۇقۇم، كاتېگورىيە قاتارلىق لوگىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇلاردىن كاتېگورىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر پىكىرلىك پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئەسەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەسەردە باشتىن ئاخىر تۆت شەخسنىڭ سۆھبىتى داۋام قىلىدۇ. پەلسەپە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ شەخسلەر ئادەتتە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان شەخسلەر ئەمەس، بەلكى رېئال شەيئىي، ھادىسە ۋە جەريانلارنىڭ مەنتىقىي ئابستراكسىيىسى بولغان ئۇقۇملاردىن تۈزۈلگەن كاتېگورىيىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت.

ئەسەردىكى تۆت شەخس تۆت كاتېگورىيىنىڭ سىمۋولى. يەنى تۆت كاتېگورىيىگە بېرىلگەن نام ياكى بەلگە. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر - بىرىگە ماس كېلىدىغان، بىر - بىرىدىن ئاجرالمايدىغان، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان بىر جۈپ ئۇقۇمدىن تۈزۈلگەن. مۇشۇ تۆت نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇنىڭ مەزمۇنى، خۇسۇسىيىتى، ئورنى، رولى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەنگەندىلا ئاندىن ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئىچكى قەۋ-

تىگە ئەقىل يەتكۈزگىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ :

358 سۆزۈم ئۇشبۇ تۆت نەرسە ئۈستىدە دۇر،
ئوقۇسالىڭ دىققەتلە، مەنا ئاچىلۇر.

دەيدۇ.

ئەسەردىكى بۇ تۆت شەخس — كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىشلار بولۇپ، كۈنتۇغدى ئادالەت بىلەن قانۇندىن ئىبارەت بىر جۈپ ئۇقۇمنى بىر گەۋدە قىلىپ ئۇنىڭغا بېرىلگەن نام، ئەسەردە بايان قىلىنغىنىدەك كۈنتۇغدى، ئايتولدى بىلەن قىلغان سۆھبىتىدە «ئادالەت، قانۇن، ئۆزۈممەن قارا» دەيدۇ. بۇ يەردە ئادالەت بىلەن قانۇن بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇلغان. چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادالەت بولغاندىلا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بىردەك ھىمايىسىگە ئىگە بولالايدىغان قانۇننى تۈرغۈزغىلى بولىدۇ، قانۇن بولغاندىلا ئادالەت كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. ئايتولدى — بەخت بىلەن سائادەت (دۆلەت) نىڭ سىمۋولى. ئەسەردە «بۇ ئايتولدى — بەخت ھەم سائادەت ئۆزى» دەيدۇ.

ئۆگدۈلمىش — بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ سىمۋولى. ئەسەردە بىلىم بىلەن ئەقىلنى مەنبە جەھەتتىن پەرقلەندۈرسىمۇ، لېكىن بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئىككى ئۇقۇم دەپ قاراپ، ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدىگە بىرلەشتۈرىدۇ.

289 ئۆسەر ئەر ئەقىلدىن، بىلىمدىن بويۇر،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر قەدىرلىك بولۇر.

1952 بىلىم بىرلە بەگلەر ئېلىن باشلىدى،
ئەقىل بىرلە خەلقىنىڭ ئىشىن ئىشلىدى.

1679 جاۋاب بەردى ئۆگدۈلمىش: ئېلىگ قۇتى،
بىلىم ھەم ئەقىل — بۇ پەزىلەت ئېتى.

ئودغۇرمىش — ئاقىۋەت بىلەن قانائەتنىڭ سىمۋولى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ قانائەتلىك بولالىشىنى ئاقىۋەت بىلەن، يەنى ئادەم ئاقىۋەت بىرىپ ئۆلۈپ، ئىككى خام بىلەن قوڭۇر يەر ئاستىغا كىرىشىنى ئەستە تۇتۇش بىلەن باغلايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى، ھەممىگە بىردەك بەخت ـ سائادەت كەلتۈرىدىغان جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، لېكىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەنبەسى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى مەسىلىسىدە فرانسۇز مەرىپەتچىلىرىنىڭ ئەقىل ئىنسانىيەت دۇنياسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مەنبەسى دەپ قارىغىنىغا، فېيېرباخنىڭ مۇھەببەت ۋە دوستلۇق تارىخنى ئىلگىرىلەتكۈچى كۈچ دەپ قارىغىنىغا ئوخشاشلا، جەمئىيەت

تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى سەۋەبلىرىنى ماددىي مۇناسىۋەتلەردىن ئەمەس، بەلكى مەنىۋى مۇناسىۋەتلەردىن ئىزلەيدۇ.

ئادالەت بىلەن قانۇن، بەخت بىلەن سائادەت (دۆلەت)، بىلىم بىلەن ئەقىل، ئاقىۋەت بىلەن قانائەتتىن ئىبارەت تۆت نەرسىدىن تەشكىللەنگەن بىر پۈتۈن سىستېما ۋە ئۇنىڭغا بولغان ئېتىقاد يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ يادروسى بولۇپ، بۇلار غايىۋى دۆلەتنىڭ نىشانىسى ۋە ئاساسىي ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بەخت - سائادەت (ئايتولدى) — غايىۋى دۆلەتنىڭ يەتمەكچى بولغان نىشانى. غايىۋى دۆلەت قۇرۇشتىكى مەقسەت جەمئىيەتنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش. ئادالەت بىلەن قانۇن (كۈنتۇغدى)، بىلىم بىلەن ئەقىل (ئۆگدۈلمىش)، ئاقىۋەت بىلەن قانائەت (ئودغۇرمىش) غايىۋى دۆلەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئۈچ ئاساسىي ئاملى، يەنى ئۈچ چوڭ تۈۋرۈكى. «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) نىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسى ئەنە شۇنداق تۈزۈلىدۇ. كىتابقا بىر دىگەن نامنىڭ مەنىسمۇ كىتابنىڭ مۇشۇ مەزمۇنى بىلەن بېيشلىدۇ.

ئەششەردىكى ئۈچ ئامىل (ئۈچ جۈپ كاتېگورىيە) بىر - بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىل خاراكتېرگە ئىگە. لېكىن ئۇلار ئىچكى جەھەتتە بىر - بىرىگە باغلىنىدۇ. بىر- بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر- بىرىنى شەرت قىلىدۇ.

ئەسەردە ھېكايە قىلىنىشىچە، بىر كۈنى ئايتولدى ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، ھۆكۈمدارنىڭ بىر-بىرىگە چېتىشسىز ئۈچ پۇتلۇق كۈمۈش كۇرسىدا ئولتۇرغىنىنى، قولىدا پىچاق، ئوڭ تەرەپتە شېكەر، سول تەرەپتە زەھەر تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولىدۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنى ھۆكۈمداردىن سورايدۇ. ھۆكۈمدار جاۋاب بېرىپ مۇنداق دەيدۇ:

801 مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كۇرسىغا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۈچ ئاياق.

802 پۇتۇن ئۈچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر،
تۇرۇر ئۈچ پۇتى ھەم قايماس بولۇر.

803 قىڭغايسا بىرى ئۈچ ئاياغنىڭ ئەگەر،
قايار ئىككىسى، ئولتۇرۇچى چۈشەر.

بۇ يەردە ھۆكۈمران ئولتۇرغان كۈمۈش كۇرسىنىڭ ئۈچ پۇتلۇق بولۇشى ئەنە شۇ غايىۋى دۆلەتنىڭ ئۈچ ئاساسي ئامىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە چېتىشسىز بولغانلىقى ھەر بىر ئامىلنىڭ مۇستەقىللىق خاراكتېرىنى كۆرسەتسە؛ يەنە بىرى قىڭغايسا، ئىككىسىنىڭ قېيىپ ئولتۇرغۇچىنىڭ يىقىلىپ چۈشۈشى، غايىۋى دۆلەتنى مەيدانغا چىقىرىشتا زۆرۈر بولغان ئۈچ ئامىلنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلىشتا بىرسى

كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى؛ ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچ ئامىلنىڭ بىر - بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىللىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئۇلارنىڭ مەزمۇن، خۇسۇسىيەت جەھەتتە، جەمئىيەتتە تۇتىدىغان ئورنى ۋە ئوينايدىغان رولى جەھەتتە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىدىدۇر.

كۇنتۇغدى — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي قانۇن ئىدىيىلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى. ئۆگدۈلمىش — ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ ئاساسى، يەنى «كىشىلىك ئۇلى» توغرىسىدىكى ئەقلىي پرىنسىپلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى. ئودغۇرمىش — ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئاساسى توغرىسىدىكى ئىدىيىلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچ ئامىل ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئادالەت بىلەن قانۇن. بۇ ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدار بىلىم بىلەن ئەقىل كۈچىگە تايىنىپ تەپەككۇر يۈرگۈزگەندە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى — جەمئىيەتتە ئادالەتلىك قانۇننىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئادالەتلىك قانۇن بولغاندىلا ئاندىن بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ كۈچىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا بەخت - سائادەت ئۆزلۈكى-

دىن سېپىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. جەمئىيەت بەخت ـ سائا-
دەتكە ئېرىشىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بەخت ـ سا-
ئادەتنىڭ خۇسۇسىيىتى ئايغا ئوخشاش تۇراقسىز بولىدۇ،
كېلىپ ـ كېتىدىغان بولىدۇ. بەخت ـ سائادەتنىڭ بۇ
خىل تۇراقسىزلىقىنى ئۇنىڭ قۇسۇرى دېيىشكە بولمايدۇ.
بۇنداق دېسە، بەخت ـ سائادەتكە تۆھمەت قىلغانلىق
بولىدۇ. بەخت ـ سائادەتنىڭ تۇراقسىز بولغانلىقى ئۇ-
نىڭ يېگى نەرسىنى تاللايدىغانلىقىدا. يالغۇز ئادالەتلىك
قانۇننىڭ بولۇشى بىلەن بەخت ـ سائادەتنى تۇتۇپ
قالغىلى بولمايدۇ، ئۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي كېتىپ قالىدۇ.
بەخت ـ سائادەتنىڭ كېتىپ قېلىشىنى ئەسەردە مۇنداق
چۈشەندۈرىدۇ:

1712 بىلمىسىزگە كەلسە گەر دۆلەت ۋە قۇت،
بۇ دۆلەت تۇرماس ھېچ ئۇنىڭ بىرلە، پۇت.

دېمەك، بەخت ـ سائادەتنى ساقلاپ تۇرۇش ئۈ-
چۈن يالغۇز ئادالەتلىك قانۇننىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىل-
مايدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە ئىنسانپەرۋەرلىك ئاساسىنى
قۇرغۇچى بىلىم بىلەن ئەقىل (ئۆگدۈلمىش) زۆرۈر. ئە-
سەردە بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ سىمۋولى بولغان ئۆگدۈل-
مىش ھۆكۈمدار ھوزۇرىغا كېلىپ، ئادالەت بىلەن قانۇ-
نىڭ سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدى بىلەن بىرلىشىدۇ ۋە
ئاتىسى ئايتولدىدىن قوبۇل قىلغان ئەقلىي پرىنسىپلارنى

ئىنساپەرۋەرلىكنىڭ ئۇلى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى سىياسى قانۇن تۇزۇملىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ بىر قانچە تەرەپتىكى تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنى ھۆكۇمدار ناھايىتى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. نەتىجىدە ھۆكۇمدارنىڭ دوست ـ قولداشلىرى كۆپىيىدۇ، ھۆكۇمدار ھوزۇرلىنىدۇ، ئەلنىڭ ئۇلى چىڭىيدۇ، ئاۋام خەلق پۇتۇنلەي باي بولىدۇ.

ئاقىۋەت بىلەن قانائەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئودغۇرمىشنىڭ ھۆكۇمدار ھوزۇرىغا كېلىشى بەخت ـ سائادەتنىڭ ئۆزى كېلىپ ئۆزى كەتكىنىگە ئوخشمايدۇ. بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ تەكلىپ بىلەن كەلگىنىگمۇ ئوخشمايدۇ. ئۇنىڭغا ئېرىشىش ناھايىتى مۇشكۇل. بۇنىڭ ئۇچۇن ناھايىتى چوڭ ئىرادە بولۇشى كېرەك. ئودغۇرمىش ئۆزىنىڭ ھۆكۇمدار تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا ئۆزىنىڭ ھۆكۇمدارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن زىت نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

3694 بېرەلمەس خانغا نەپ پەزىلەتلىرىم،
نە خۇلقىم، مىجەزىم، سۆز ـ ھەركەتلىرىم.

ئەمما كۇنتۇغدى بىلەن ئۆگدۇلمىش ئۇنى بارلىق ياخشىلىقنىڭ ئاساسى دەپ بىلگەنلىكى ئۇچۇن ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىش نىيىتىدىن يانمايدۇ. ئۆگدۇلمىش:

3150 ئۇنىڭ پەزلى مەندىن يۇز ھەسسە ئوشۇق،
كىشلەر خىلىدۇر، گويا مىسلى يوق.

3861 ئۆزۈمنىڭ ئىلىدە تىلەك ئىستىسەم،
مۇناسىپ بولۇرمۇ ئاڭا يەتمىسەم.

دەپ ئودغۇرمىشنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي، ئۆگدۈلمىشنى يەنە ئىككى قېتىم ئەۋەتىپ ئۇنى داۋاملىق تەكلىپ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ پايدىلىق پىكىرلىرىنى ئاڭلايدۇ. بۇنداق بولۇشى ئودغۇرمىش (ئاقىۋەت بىلەن قانائەت) بەخت - سائادەتكە ئېرىشىش ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئامىل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3799 تولا ياخشى ئېيتمىش قانائەتلىك ئەر،
قانائەت ئىچىندە بەخت قۇچقان ئەر.

5389 كۆزى ئاچقا يەتمەس پۈتۈن بۇ جاھان،
قانائەت قىلغانلار بەختلىك هامان

5404 سېنى يوق ئېتەر شۇ نەپسانىي لەززەت،
كەچ ئۇندىن، دېمەي سەن، كەچمەك مۇشەققەت.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ سىياسىي قانۇن، بىلىم - ئەقىل، ئىجتىمائىي ئەخلاق قاتارلىق ئىدىيىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئوينايدىغان رولى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئاددىي ئۇ-

سۇلدا ۋەز ـ نەسھەت شەكلىدە بايان قىلىنغان بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدىكى، دۆلەت تەلىماتى توغرىسىدىكى مول بىلىملىرىنى ئىجتىمائىي ساھە بويىچە ئەڭ ئومۇمىي بولغان كاتېگورىيىلەر ۋاسىتىسى بىلەن بايان قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پەلسەپە مەسىلىلىرى ھەرگىز نورمال ئاڭغا ئىگە ھەر قانداق ئادەمدە بولىدىغان ئىستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن سىستېمىسىز، ئاڭسىز دۇنيا قاراشنىڭ پارچىلىرى ئەمەس، بەلكى دۇنيا قاراشنىڭ نەزەرىي سىستېمىسىغا باغلىق بولغان كونكرېت مەزمۇنلاردىن ئىبارەت. شۇنىڭدەك ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخ قارىشى ۋە ئەخلاق پەلسەپىسىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر توغرىسىدىكى بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان بىر پۈتۈن پەلسەپە تەلىماتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى.

2

«قۇتادغۇ بىلىك» بىر ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇ بىر پەلسەپىۋى ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدىكى پەلسەپىۋى قاراشلار ھەم پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋاسىتىسى بىلەن، ھەم شېئىرىي شەكىلدىكى ئوبرازلىق ۋاسىتىلەر بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭغا دىنىي تۈس بېرىلگەن. بۇنىڭ

سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىغاندا، دىققىتىمىزنى ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان تۆۋەندىكى ئۈچ مەزمۇنغا ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قارىتىشقا توغرا كېلىدۇ.
1. زامان توغرىسىدا ئېيتقانلىرى:

6451 ئى ئالىم قاراپ كۆر، بۇگۇنكى زامان—
ئۆزگەردى ئىش ـ ھالەت پۈتۈنلەي بۇ ئان.

6452 بىلىملىك خار ئولدى، چەتلەتتى ئۆزىن،
ئەقىللىق گاچا بولدى، ئاچماس تىلىن.

6453 كۆپەيدى ئەل ئىچرە يامان — پەس كىشى،
ياۋاش بولدى دەپسەندە، چۈشتى بېشى.

6458 ھالالنىڭ ئېتىلا قالدى، ئۆزى يوق،
ھارام بولدى قاراقچى، تۈيغۇچى يوق.

6459 قېنى بۇ ھارامنى ھارام دېگۈچى،
ھارامنى قويۇپ بىر ھالال يېگۈچى.

6469 كىچىكتە ئەدەب يوق، ئۇلۇغدا بىلىك،
قوپاللار كۆپەيدى، يوقالدى سىلىق.

6487 پېقىر، تۇل، يېتىملەرگە شەپقەتچى يوق،
جاھان ئۆزگەردى ھەيران بولغۇچى يوق.

بۇ مىسرالاردىن كۆرۈلىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ زاماندىن (جەمئىيەتتىن) قاتتىق نارازى، بۇنداق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشكە ئىنتىزار.

2. مەۋجۇتلۇقنىڭ نىمىلىكى، كونىنى يېڭىغا ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ئىپتىقادلىرى:

1213 جىمىكى نەرسىنىڭ كۆنى بەلگىلىك،
نەپەس - تىن ئىلىشنىڭ سانى بەلگىلىك.

692 تۆرەلگەن نىمەلەر بارى يوقىلۇر،
تۆرەلتكەن بىر ئاللا، نە قىلسا قىلۇر

687 پۈتۈن كونا نەرسە يېڭىمىسىز بولۇر،
يېڭىمىسىز يۈكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

689 پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يالغۇز زاماننىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈش بىلەنلا قالماي، ئۇنى ئۆزگەرتىپ، ئورنىغا «يېڭى»، «لەززەتلىك» جەمئىيەت قۇرۇش لازىملىقىنى ۋە بۇنداق جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى جەمئىيەت تەرەققىيا-

تىغا، خەلقىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىگە ئۇيغۇن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

3. تىل توغرىسىدا ئېيتقانلىرى:

964 قىزىل تىل قىلۇر قىسقا ياشلىق سېنى،
تىلەسەڭ ئىسەنلىكنى، چىڭ تۇت ئۇنى.

966 قارا باش دۈشمىنى قىزىل تىل ئېرۇر،
يېدى قانچە باشنى، يەنە ھەم يېيۇر.

983 بۇ تىل زەرەرىدىن گەر قورقساڭ ئۆزۈڭ،
يوشۇرۇن قالۇر ھەر پايدىلىق سۆزۈڭ.

تىل توغرىسىدىكى بۇ مىسرالار ئۆز ئىچىگە ئالغان زىددىيەتلىك ھالەت شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بىر تەرەپتىن ئالدىنقى ئىككى بېيىتتە ئېيتىلغىنىدەك، دىققەت قىلمىسا تىل باشنى يەيدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا؛ ئاخىرقى بېيىتتە ئېيتىلغىنىدەك باش كېتىشتىن قورقۇپ، پايدىلىق سۆزلەرنى قىلماي قويۇشنىڭمۇ توغرا ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەن.

دېمەك، جەمئىيەت بۇزۇلغان، ئۇنى ئۆزگەرتىش كېرەك دەپ تونۇغان ئاپتور ئۆزىنىڭ جەمئىيەت قارىشىنى ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىپ ھەممىگە بىردەك بەخت - سائادەت كەلتۈرىدىغان جەمئىيەت قۇرۇش تەشەببۇسلى-

رىنى، قانداق تىل، قانداق ئۇسلۇب، قانداق شەكىل بىلەن قانداق تۈس بېرىپ، بايان قىلىش توغرىسىدا كۆپ باش قاتۇرغان. شۇنىڭدەك بۇ جەھەتتە ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، شۇنداق بىر چوڭقۇر پىكىر، يۈكسەك ماھارەتنى نامايەن قىلغانلىكى، نەتىجىدە قاتمۇ قات مەزمۇنلارغا ئىگە بولغان پەلسەپىۋى ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كەلگەن.

ئەسەرنىڭ دىنىي تۈس ئېلىشى — بىر تەرەپتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى بىر مۇسۇلمان بولغانلىقى بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسى، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا زور ھەرىكەت قوزغاش ئۈچۈن ئاممىنىڭ جان-جان مەنپەئەتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى.»[1]

ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى بايان قىلىشتا قوللانغان مۇنداق مۇرەككەپ شەكىل، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنى يالىڭاچ ھالدا ئوتتۇرىغا قويغىلى بولمايدىغان

[1] «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 66 — 67 - بەتلەر.

لىقىدىن. شۇڭىدەك ئۇنى قويمايمۇ بولمايدىغانلىقىمىن كېلىپ چىققان. مەسىلىنى مۇنداق چۈشىنىش «قۇتادغۇبىلىك» نى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان بىر مەسىلىنى، يەنى ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەسەن بۇغراخان شائىرنى قەدىرلەپ ئۇنىڭغا «خاس ھاجىپ» ئۇنۋانىنى بەرگەنلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق چۈشىنىشتىن ئىبارەت مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە مەۋجۇت جەمئىيەتنى، يەنى كىتاب تەقدىم قىلىنغان ھەسەن بۇغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جەمئىيەتنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، ئۇنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇشنىڭ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ۋاھالەنكى، مۇنداق بىر ئەسەرنى ھەسەن بۇغراخان خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئاپتورنى مۇكاپاتلىغان. بۇ مەسىلىدە بەزى يولداشلار «مۇشۇنداق قاتتىق نەسىھەت، تەنبىھ ۋە تەنقىدكە قارىماي شائىرنى قەدىرلەپ، خاس ھاجىپلىققا كۆتۈرگەن ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئۆزىمۇ دىققەتكە سازاۋەر بولسا كېرەك» دەيدۇ.

ھەسەن بۇغراخاننىڭ دىققەتكە سازاۋەر شەخس بولۇشىنى ھەر خىل مەزمۇندا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. لېكىن ئۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ جەمئىيەتنى ئۆز-

گەرتمش توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان دېگەن مەنىدە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ھازىرچە يېتەرلىك ئاساس يوق، مۇنداق چۈشەندۈرۈشنىڭ بىردىن بىر ئاساسى، ھەسەن بۇغراخاننىڭ مۇشۇ كىتابىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىپ، يۈسۈپنى «خاس ھاجىپ»لىق ئۇنۋانى بىلەن مۇكاپاتلىغانلىقىدىن ئىبارەت.

مېنىڭچە، ھەسەن بۇغراخاننىڭ بۇ كىتابنى قەدىرلەپ يۈسۈپكە «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانىنى بېرىشى ئۇنىڭ كىتابنى ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق دەپ چۈشەنگەنلىكىدىن بولغان. ھەسەن بۇغراخاننىڭ كىتابنى قانداق چۈشەنگەنلىكى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ھەسەن بۇغراخاننىڭ بۇ كىتابنى قەدىرلىشى، ئەسەردىكى ئاساسىي ئىدىينى چۈشەنگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ، خۇددى پىروسىيە پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت پەلسەپىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن گېگېل پەلسەپىسى سىستېمىسىغا قىلىنغان مۇئامىلىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تەرەپلىرى بار.

گېگېل پەلسەپىسى پىروسىيە پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت پەلسەپىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئۆزى ئالىي مەكتەپنىڭ لېكتورلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئەسەرلىرى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى قىلىپ بېكىتىلگەنىدى، پىروسىيە پادىشاھى فرېدىرىخ ۋىلگېلىم III گە يارىغان بۇ پەلسەپە ئىنقىلابىي ئاملىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

لېكىن بۇنى مەيلى گېگېل پەلسەپىسىنى قەدىرلىگەن پرو- سىيە ھۆكۈمىتى بولسۇن، ياكى شۇ دەۋرلەردە ئىنقى- لاب ۋەكىللىرى دەپ ھېسابلانغان گېگېل پەلسەپىسىگە كەسكىن قارشى تۇرغان بۇرژۇئازىيە ھۆررىيەتپەرۋەر- لىرى بولسۇن ھېچقايسىسى كۆرەلمىگەن. پەقەت گېرما- نىيىنىڭ ئۇلغار شائىرى ھېنرىخ ھايىنى (1797—1856) 1833 - يىلىلا گېگېل پەلسەپىسىدىكى ئىنقىلابىي ئامىل- نى بايقىدى. پىلېخانوف ھايىنىنىڭ گېرمانىيە توغرىسىدا توختالغان خېتىنىڭ پارچىلىرىدىن مۇنداق بىر نەقىلنى كەلتۈرىدۇ: «بىر قېتىم مەن «مەۋجۇت بولغانلىكى نەر- سىلەرنىڭ ھەممىسى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئانچە چۈشىنەلمەي تۇرغىنىمدا، پەلسەپە پادى- شاھى (گېگېلنى دېمەكچى) بىر ئاز ئەجەبلەنگەن هال- دا كۈلۈپ كەتتى، ھەمدە «بىلىش كېرەككى، بۇ سۆز- نىڭ مەنىسى بارلىق ئەقىلگە مۇۋاپىق نەرسىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك دېگەنگىمۇ قارىتىلغان» دەپ كۆرسەتتى. ئاندىن ئۇياق - بۇياققا ئالاقزادىلىك بى- لەن نەزەر سېلىپ چىقىپ، يەنە جىمىپ قالدى. ھەمدە ئۆزىنىڭ سۆزىنى ھېنرىخ بىلىنگىلا ئاڭلاپ قالغانلىقىغا ئىشەندى»①. بۇ يەردە ھايىنى، گېگېل ئۆز پەلسەپى- سىنىڭ ئىنقىلابىي ئەھمىيىتىنى ئۆزى چۈشىنىدۇ، بىراق، ئۇنى ئاشكارىلاشتىن قورقىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

---

① پىلېخانوفنىڭ ئېنگېلسنىڭ يازغان «ليۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ناملىق كىتابىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى، ئۇيغۇرچە نەشرى 116 - بەت.

دېمەك، ھەسەن بۇغراخانمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىنقىلابىي مەزمۇننى چۈشەنگەن ئەمەس، بەلكى خۇددى بەزى تەتقىقاتچىلار ئېيتقىنىدەك «پادىشاھلارغا لايىق بىلىم»، «ھۆكۈمرانلىق ئىلمى»، «ھاكىمىيەت ئىلمى» دەپ چۈشەنگەن. مېنىڭچە، «قۇتادغۇ بىلىك» پادىشاھلارغا لايىق بىلىم ياكى ھۆكۈمرانلىق ئىلمى ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىنقىلابىي مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلغار پەلسەپىۋى ئەسەر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ XIX ئەسىردىكى ئۇتوپىك سوتسىيالىستلاردىن ئەمەس، بەلكى ياۋروپا مەدەنىيىتى ۋە ئىدىيە تەرەققىياتىنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى (XIV — XVI ئەسىر) دىن بىر نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى فېئوداللىزمغا، جاھالەتكە كەسكىن ھۇجۇم قوزغاپ بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىغا بىردەك بەخت - سائادەت كەلتۈرىدىغان «يېڭى»، «لەززەتلىك» جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە پەيلاسوپ. ئۇنىڭ ئالغا سۈرگەن ئىدىيىسى تارىختا زور ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن ياشىغان دەۋرىنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى ۋە سىنىپىي چەكلىمىسى تۈپەيلى، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتنى ئالغا ئىلگىرىلىتىشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى مەسىلىسىنى ماركسىزمدىن ئىلگىرىكى مۇتەپەككۇرلارغا ئوخشاشلا، ئومۇ ماتېرىيالىزم ئاساسىدا ئىزاھلاپ بېرەلمىگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تارىخ قارىشى ئىنسانىيەت تا-

رىخىي قارىشىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئۆتۈپ كەتكەن
بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنى ھەرگىز ئىنسانىيەت
تارىخىي قارىشىنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىد-
غان ماركسىزمنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزمى بىلەن ئارى-
لاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ
تارىخىي ئەھمىيىتىنى يوققا چىقىرىشقىمۇ بولمايدۇ. خۇد-
دى ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك: «جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەت-
لىك داۋام قىلغان فېئوداللىق جەمئىيىتىدە شانلىق قە-
دىمكى زامان مەدەنىيىتى يارىتىلدى. قەدىمكى زامان
مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئېنىقلاپ ئۇنىڭ
فېئوداللىق شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ دېموكراتىك مې-
غىزىنى قوبۇل قىلىش — مىللىتىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى
تەرەققىي قىلدۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئى-
شەنچىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى. ئەمما ئۇلار-
نى تەنقىدسىز قارا - قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىشكە ھەرگىز
بولمايدۇ»①. «قۇتادغۇ بىلىك» جۇڭگونىڭ ئەنە شۇ قە-
دىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ شانلىق نەمۇنىلىرىدىن بىرى.
بىز «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىشتا دەل ماۋزېدۇڭ
كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئەنە شۇنداق ئىلمىي پوزىتسىيىدە
چىڭ تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى
جۇڭگونىڭ ئىدىيە تەرەققىيات تارىخى ۋە پەلسەپە تا-
رىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. جۇڭگو

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم، 686—687-
بەتلەر.

ئىدىيە تەرەققىيات تارىخى ۋە پەلسەپە تارىخىنى جۇڭگو-
دا ئەزەلدىن بىللە ياشاپ كېلىۋاتقان، ئورتاق تارىخىي
تەقدىرگە ئىگە بولغان ھەرقايسى مىللەتلەر بىرلىكتە
ياراتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەيلى جۇڭگو ئىدىيە تەرەق-
قىيات تارىخى ياكى پەلسەپە تارىخى بولسۇن، مۇشۇ
تارىخىي پاكىتنى ئىپادىلەپ بېرەلىگەندىلا
ئاندىن مۇكەممەل، ئەترابلىق جۇڭگو ئىدىيە تەرەققىيات
تارىخى ياكى جۇڭگو پەلسەپە تارىخى بولالايدۇ. بىراق،
بۇ مەسىلە تېخى يېتەرلىك ھەل قىلىنغىنى يوق. شۇنىڭ
ئۈچۈن، ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسە-
پە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىش شۇ مىل-
لەتلەرنىڭلا مەسىلىسى بولۇپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى
ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىدىيە تەرەققىيات تارىخى ۋە
پەلسەپە تارىخىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمى-
يەتكە ئىگە بولغان مۇھىم بىر ۋەزىپە. شۇنىڭدەك بىز-
دىن خېلى كۈچ سەرپ قىلىپ ئىشلەشنى تەلەپ قىلى-
دىغان ئېغىر ۋەزىپە.

ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە

— «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى قانۇنشۇناسلىق تەلىماتلىرى ھەققىدە

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

1

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر تارىخىدا بىر دەۋرنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ۋە ئىلىم-پەن تەرەققىيات نەتىجىسىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن يىرىك داستان. ئۇنىڭدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنىڭ مۇھىم بىر جەۋھىرى قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىدىن ئىبارەت. گەرچە، بۇ تەلىماتتا: فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، «جامائەتچىلىك سىياسىتى»، «بەختكە ئېرىشىشنىڭ ۋاسىتىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ئەقىل-پاراسەت، ئىلىم-پەزىلەت، دانىشمەن رەئىس، ئادالەتلىك سىياسەت ۋە پەزىلەتلىك دۆلەت توغرىسىدىكى ئىنسانپەرۋەر، مەرىپەت-

چى ئىدىيىلەر ئىلگىرى سۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن رې-
ئال دۆلەت ئاپپاراتىنى ئاقىلانە، ئادىل، مۇستەقىل
ۋە كەسكىن قانۇن بويىچە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى پى-
كىرلەر پۈتۈنلەي يۈسۈپ خاس ھاجىپقا خاستۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىق ئۈستىدە سۆز
بولغاندا كىشىلەر يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن سەك-
كىز ئەسىر كېيىن ئۆتكەن نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسى-
نىڭ تاجى ھېسابلانغان گېگېل (1770 — 1831 -
يىللار) نى ئەسكە ئالىدۇ.

مەلۇمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تە گېگېلنىڭ «ھوقۇق
پەلسەپىسى» ناملىق كىتابىدىكى قانۇنشۇناسلىق كۆز
قاراشلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر-
دىن ئادەم ۋە ئۇنىڭ قەدىر - قىممىتىنىڭ ئەقىل -
پاراسەت، بىلىم ۋە تەپەككۇرغا يۆلىنىدىغانلىقى، ئادەم-
نىڭ ئىرادە ئىختىيارىلىقى ۋە ئۆز بەختى - سائادىتى
ئۈچۈن كۈرەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئاقىلانە
قانۇن ئاساسىدا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بەرپا قىلىش
ئەڭ ئالىي ياخشىلىق ھېسابلىنىدىغانلىقى ئاللىقاچانلا ئوت-
تۇرىغا قويۇلغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ گېگېلدىن
پەرقى، مەلۇم مەنىدە ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلغارلىقى
شۇ يەردىكى، گېگېل فرانسۇز بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىدىن
كېيىنكى سىياسىي تارىخ سەھنىسىدە نېمىس ئاقسۆڭەك
فېئودال جەمئىيىتىنى كونستىتۇتسىيىلىك پادىشاھلىق
تۈزۈمى بىلەن يوپۇقداش ئارقىلىق ئۇنى بۇرژۇئازىيە
ئىنقىلابىنىڭ بورانلىرىدىن ساقلاپ قالماقچى بولغان-

دى. ۋاھالەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ كونىلىقنى ھە-
مايە قىلغۇچى گېگېلدىن پەرقلىق ھالدا، ئوتتۇرا ئەسىر
سىياسىي سەھنىسىدە فېئودال ئېرارخىيىلىك ھاكىم مۇت-
لەق خانلىق تۈزۈمنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن تىز-
گىنلەش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەينى زامان ئىسلامىيەت دۇنيا-
سىدىكى ھۆكۈمران كالامىزم (دىنىي ھوقۇقچىلىق) كۆز
قاراشلىرىدا كۈچەپ تەرغىب قىلىنغان فېئودال ئاقسۆ-
ڭەك ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ھاكىم مۇتلەقلىقى بىلەن
ساماۋى ئالەم بەخت - سائادىتى توغرىسىدىكى ئەپسا-
نىلارغا غەرق بولغان تەركىدۇنيا ئىستىقامەتچىلىكى
تەشەببۇسلىرىغا زىت ھالدا ئىنساننىڭ رېئال ئىجتىما-
ئىي ھاياتتىكى بەخت - سائادىتى ۋە دۆلەتنى قانۇن
بىلەن باشقۇرۇش تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئوتتۇ-
را ئەسىر قانۇنشۇناسلىقى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ مۇ-
نەۋۋەر نامايەندە ياراتتى. روشەنكى، ھەممە ئادەمنىڭ
خان ئەۋلادى، ئەمەلدار ياكى قۇل بولۇشىدىن قەتئىي-
نەزەر قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى (818 - بېيىت)، قا-
نۇن ئالامەتلىرىنىڭ ئادالەتلىكى(819 -، 821 - بېيىتلار)،
دەخلىسىزلىكى (833 -، 834 - بېيىتلار)، ئىزچىل بىر-
دەكلىكى (824 -، 825 - بېيىتلار)، ھەم ئوچۇق - يو-
رۇق (827 - بېيىت)، ئىللىق (829 - بېيىت) بولۇ-
شى، ھەم كەسكىن (811 - ۋە باشقا بېيىتلار) بولۇشى
توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ جاھا-
لەتلىك مۇھىتىگە خاتىمە بېرىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچ-

قان غەربىي ياۋروپا بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى ئالدىدىكى سىياسىي تەلىماتلار تارىخىغىمۇ كىرگەندى.

2

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسى بىر پۈتۈن سىستېما بولۇپ، ئۇ: دۆلەتنىڭ ئاساسى — ھەر خىل كەسىپ ۋە تەبىقىدىكى خەلق ئاممىسى ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىنى بەرپا قىلىش ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى تەلىماتلار؛ دۆلەت باشلىقىنىڭ دانىشمەن مۇتەپەككۇر بولۇشى ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەقلىي، كەسپىي قابىلىيىتى، ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي شەرتلىرى توغرىسىدىكى تەلىماتلار؛ دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ۋە ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلق، ئەقىل ۋە بىلىم، بەخت - سائادەت، ئەخلاق ۋە ياخشىلىق، ئادالەت ۋە قانۇن كاتېگورىيىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىلىملىك خاقان، ئەخلاقلىق بەگ - ئەمەلدارلار رىياسەتچىلىكىدە رېئال دۆلەت ئاپپاراتىنى ئادالەتلىك قانۇنلار بىلەن باشقۇرۇپ، ھەر كەسىپ - ھەر تەبىقە خەلق ئاممىسىنى بەختلىك ھاياتقا ئېرىشتۈرۈشنىڭ بىر پۈتۈن سىياسىي ئىجتىمائىي پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ماقالىمىزدا پەقەت ئۇنىڭ دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ۋە ھەممە

ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك كۆز قاراشلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقماقچىمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى تۈزەش ھەققىدىكى بارلىق مەرىپەتپەرۋەر كۆز قاراشلاردىن ھالقىغان ھالدا ئادالەتلىك قانۇن كاتېگورىيىسىنى ئوتتۇرا ئەسىر ئىدېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ غولى ھېسابلانغان تەڭرى كاتېگورىيىسى بىلەن بىردەك، ھەتتا ئەمەلىيلىكتە ئۇنىڭدىنمۇ نوپۇزلۇق ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆككە كۆتۈردى. ئۇ داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

3463 ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئىرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

3464 يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئادالەتلىك قانۇننى گەۋدىلەندۈرگۈچى دۆلەت باشلىقىنى ئەمەلدىكى ياخشىلىقنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە مۇنداق مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ:

3465 ئادىل بەگ يۈزىن كۆرسە، قۇتلۇق بولۇر،
ساۋابىن تاپۇر ھەم گۇناھ يوقۇلۇر.

3466 ئادەم بولغۇنۇمغا، بىلسەڭ، بۇ زامان،
سەۋەبى، يۆلەكچى ماڭا بولدى خان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇنىنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۇلۇغلىغاندىن كېيىن، پەقەت دانىشمەن— ئالىم-ھۆكۈمدارلار ۋە ئادالەتلىك قانۇن، جەمئىيەتنى يۈكسەلدۈرەلەيدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدا بۇ ئىدىيىنى مۇنداق بەدىئىي مىسرالار بىلەن بايان قىلىدۇ:

252 جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن،
ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزەپ، ئۆرلىگەن.

1456 يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز،
كۈنىڭ ياخشى بولغاي ھەم بەختىڭمۇ ئۈز.

1461 كىم ئۇ ياخشى قانۇننى بەرپا قىلار،
ئۇنىڭ شۆھرىتى تائەبەتكە ياشار.

2171 پۈتۈن پەزلى بولسا جىمىدىن ئۈستۈن،
بېرەلىسۇن ئەلگە ئۇ ياخشى قانۇن.

داستانىنىڭ 2130 —، 2131 - بېيىتلىرىدىن تۈزۈلگەن رۇبائىدا ئادالەتلىك قانۇن ئاساسىدىكى سىياسەت ھەققىدە مۇنداق باھا بېرىلگەن:

2130 بۇ بەگلەر ئىشىگىن سىياسەت بېزەر،
سىياسەت بىلە بەگ ئېلىنى تۈزەر.

2131 ياماننغا سىياسەت يۈرۈتمەك كېرەك،
بۇلغانسا خەلق گەر، سىياسەت سۇزەر.

روشەنكى، مۇتەپەككۇر سىياسەتنى قانۇننىڭ بىر خىل جەڭگىۋار ۋاستىسى سۈپىتىدە تەرىپلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشىدىكى ھۇلـ لۇق مەسىلە سۈپىتىدە جىددىي تەكىتلەپ، ئۇنى ئېغىزـ دا ياكى شەكىلدە كۆرۈنىدىغان «ئويۇن»غا ئايلاندۇـ رۇپ قويۇشقا قارشى ئىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تۆـ ۋەندىكى بېيىتلىرىدا قانۇن بىلەن مالىيە ـ ئىقتىسادنى دۆلەتنىڭ ئىككى تىگىزى سۈپىتىدە مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

2132 بۇ دۆلەت تىرىكى، ئۇلى، بەكلىكى،
بۇ ئىككى نەرسىدۇر يىلتىزى — كۆكى:

2133 بىرى، خەلققە بەرمەك قانۇندىن ئۇلۇش،
بىرى، خىزمەت ئەتكەنگە بەرمەك كۈمۈش.

2135 شۇ ئىككىسى بەگدىن خوش ئولغان زامان،
ئەل رەتكە چۈشۈپ، بەگ ئاۋۇنۇر شۇ ئان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ئۇقۇل ھەربىي ھاكىم مۇتلەقلىققە زىت ھالدا «قەلەم» ۋە «ئەلەم» دىن ئىبارەت دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ ئىككى ئاساسىي ھالقىسىنىڭ بىرى، ھەتتا ئاساسلىق تەدبىر سۈپىتىدە كۆچەيتىلىپ ئىزاھلانغان، داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدە بۇ ھەقتە مۇنداق يېزىلغان:

2711 ئەل - يۇرتنى تۇتماغلىق قىلىچلە بولۇر،
بۇ ئەلدە ھۆكۈملەر قەلەملە يۈرۈر.

2426 بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۇرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.

2714 قىلىچ — مەملىكەتنى ئېلىپ ئەل تۇتار،
قەلەم — مەملىكەتنى تۈزەپ، مال يىغار.

2716 جاھان تۈۋرۈكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
كى مەيلى ئۆتمۈشتە، مەيلى كەلگۈسى.

2419 بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپىن تۈزەر.
بىرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۈزەر؟

شۇ نەرسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش لازىمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلق مەنپەئەتى ۋە ئەقىل - بىلىم شەرتى ئاستىدا ئادالەتلىك قانۇن بىلەن خانلىق (مانار-

خىيلىك) تۇزۇمنى بىرلەشتۇرگەن، ھەربىي ئىشلار بىلەن قانۇنچىلىق ئىشلىرىنى بىرلەشتۇرگەن ھاكىمىيەت شەكلىنىڭ، باشقىچە ئېيتقاندا كونىستىتوتسىيلىك مانار- خىيە تۇزۇمىدىكى ھاكىمىيەت شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىلىق مۇھىتىدىكى تارىخىي خاراكتېرلىك تەشەب- بۇسچىسى بولغانىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە، مۇتەپەككۇر- دىكى ئادالەتلىك قانۇن ئارقىلىق خانلىق ھوقۇقىنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت دېموكراتىك خاھىشنىڭ يارقىن ئىپادىسى بولدى. ئۇ داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

821 ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

2127 بۇ ھىممەت بىلەن ھەم سىياسەت كېرەك،
سىياسەتكە بەگلىك رىياسەت كېرەك.

2128 تۇزەر ئەل قانۇن، سىياسەتلە خان،
ئاۋام خۇلقىنى ھەم ئېلتەر شۇ تامان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەل ئىچىگە ئادالەتلىك قانۇن يۇرگۇزۇش، تاشقى دۇشمەنلەرگە قورال بىلەن تاقابىل تۇرۇش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ، ھەمدە تاشقى دۇشمەنگە بىغەملىك، خەلق ئىشلىرىدىغا ۋەھىمىلىك ۋە تەھلىكىلىك مۇئامىلىدە بولۇشنى دۆلەت مۇنقەرزلىكى

نىڭ مۇھىم سەۋەبى سۈپىتىدە قاتتىق ئەيىبلەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇنىنىڭ ئادالەتلىك بولۇشى بىلەن ئادالەتسىز ساختا «قانۇن» پەرقىنى كۆرسىتىپ، پەقەت خەلققە ياخشىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشنى، خەلق مەنپەئەتىنى قوغداپ، خەلققە سائادەت يارىتىشنى ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە كۆپ قېتىم قەيت قىلىپ ئۆتكەن. بۇ ھەقتە داستانىنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

5197 پۈتۈن خەلق ئۈچۈن سەن بولۇپ مېھرىبان،
كىچىك - چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل ھەرئان.

5302 پېقىر، تۇل، يېتىمنى قورۇغدا ئامان،
شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايەن.

5765 جاھاندا بولۇركەن قانۇن ۋە نىزام،
بەلگىسى كىشىگە كىشىلىك تامام.

روشەنكى، مۇتەپەككۇر ئادالەتلىك قانۇن بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشنى ئىنسانپەرۋەرلىك روھتا «ئىنسانغا ئىنسانىي مۇناسىۋەتتە بولماق» دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ فېئودال خانلىق ھاكىم مۇتلەقلىقىنى قانۇن بىلەن چەكلەش ۋە تىزگىنلەشنى مەقسەت قىلغان كونستىتۇتسىيىلىك مانارخىيە تەرىزدىكى قانۇنشۇناسلىق تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان-

دا. تارىختا بىرىنچى بولۇپ پادىشاھنىڭ خەلق ئالدىدىكى قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرى ۋە مۇشۇ مەجبۇرىيەتلەر ئاساسىدىكى ھوقۇقى بىلەن خەلقنىڭ ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزگەن دۆلەتكە بولغان قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت ئالەمشۇمۇل تارىخىي قىممەتكە ئىگە پرىنسىپال تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ھەقتە داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

5574 سىپىدە پۇقرانىڭ ھەققى ئىرۇر ئۈچ،
بۇ ھەقنى ئۆتەسەن ھېچ ئىشلەتمە كۈچ.

5575 بىرى، ئۆز ئىلكىدە كۈمۈشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن ئايارىن① كۆزەت.

5576 بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىگە بەر،
بىرىن - بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577 ئۈچىنچى، ئىمەن قىل يۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلىنى.

5579 پۇقرالار ئۇزە بار سىپىنىڭ ئۈچ ھەققىگە،
ئۇلاردىن سورا، ئاچ ئەمدى قۇلاقىڭ.

---

① ئايار — (ئەرەبچە) ئالتۇن - كۈمۈش پۇلنىڭ ساپلىقى.

5580 بىرى، يارلىقىڭنى ئېزىز تۇتسالەر،
نېمە بولسا تېزدىن ئۇنى قىلسالەر.

5581 ئىككىنچى، خەزىنە ھەقىن توسمىسا،
ئەي مەردان، ھەقنى دەل چاغدا تاپشۇرسا.

5582 ئۈچىنچى، يېغىنغا يېغا بولسالەر،
سېنى سۆيگۈچىنى ئۇ ھەم سۆيسەلەر.

5583 ئۆتۈگەن بولۇرسەن ئۆزۈڭ ھەقلىرىن،
ئۇلارمۇ ئۆتۈگەن بولۇر ئۆز ھەقىن.

روشەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھنىڭ ھوقۇقى بىلەن خەلقنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىنى ھاكىم مۇتلەق ئورۇنغا قويمىغان. ئۇ ئاۋۋال مەجبۇرىيەت، ئاندىن ھوقۇق پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر قەدەر توغرا ئىزاھلىغان. قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇ ئىقتىسادىي مەسىلىنى، بولۇپمۇ خەلقنىڭ كۈندىلىك ھاياتىغا ئالاقىدار بولغان پۇل مۇئامىلىسىدە پۇلنىڭ ساپلىقى ۋە تۇراقلىقى مەسىلىسىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان. بۇ ئەينى زاماندا ئەمەلىي ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، كۈمۈش پۇللارنىڭ ساپلىقى ۋە تۇراقلىقى بۇزۇلغاچقا، يۈسۈپ قەدىرخان، ئىبراھىم بىننى ناسىر ئارسلان خان دەۋرىدە كۈمۈش پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغانىدى.

3

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى ئىدىيىسى تەنتەنىلىك جۈملىلەر ۋە ئوبرازلىق مىسرالار بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ھوقۇق پەلسەپىسى تارىخىدا قىممەتلىك تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنى خاقان كۈنتۇغدىنىڭ ئۆز سۆزلىرىنى ۋەزىر ئايتولدىغا تونۇشتۇرغانلىقى شەكلىدە بايان قىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ كۈنتۇغدى ئوبرازى تىلىدىن قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ، ھەتتا شاھزادە بىلەن قۇلنىڭمۇ باراۋەرلىكىدىن ئىبارەت مۇھىم ھوقۇقشۇناسلىق ئىدىيىسى بىلەن، قانۇننىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ئۇنىڭ نوپۇزلۇقلۇقى، ئادىللىقى ۋە كەسكىنلىكىدە گەۋدىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. داستاننىڭ 824 - بېيىتىدىن 835 - بېيىتىگىچە ئارىلىقتىكى مىسرالىرىدا كۈنتۇغدى ئېلىك (دانىشمەن پادىشاھ)نىڭ ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ سىماسى سۈپىتىدە بىرىنچىدىن، قۇياش نۇرى ھەر كىمگە بىردەك بولغىنىدەك ئادالەتتە ئىزچىللىقنى ئىگە قىلغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، قۇياشنىڭ ھەممە يەرگە بىردەك نۇر چاچىدىغانلىقىدەك ئادالەتتە ھەممىگە بىردەك

ئۇر چاچىدىغانلىقىنى؛ ئۇچىنچىدىن، قۇياش ئىللىقى زىـ
مىننى گۈللەندۈرگىنىدەك، ئادالەتتە خەلققە تەڭ مەنپە-
ئەت بەخش ئېتىدىغانلىقىنى؛ تۆتىنچىدىن، ئايدەك بىقا-
رار بولماي، مەڭگۈ يۇلتۇزلاردەك ئۆزىنىڭ ئادالەتتىكى
ئىزچىللىقى، باراۋەرلىك ۋە ئىللىقلىق خۇسۇسىيەتلىرى-
نىڭ بەرقارارلىقىنى ئىزاھلايدۇ. داستاننىڭ تۆۋەندىكى
بېيىتلىرىدە مۇنداق روشەن ئىدىيە گەۋدىلەندۈرۈلگەن:

816 بۇ قاشىم تۈرۈكى، بۇ كۆر كىسىزلىكىم،
زۇلۇم قىلغۇچىغا بۇ يۈزسىزلىكىم.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى بىرەر قونىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

828 مېنىڭمۇ ھۆكمۇم شۇ، يوقالماس ئۆزۈم،
پۈتۈن خەلققە بىردەك قىلىقىم سۆزۈم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئا-
دەمنىڭ باراۋەرلىكى ئىدىيىسى ئۇنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق

ئىلمىدىكى غايەت زور تۆھپىسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. بۇ XVIII ئەسىر فرانسۇز بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى «كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسى»دا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن كۆز قاراشتىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى بىلەن مىسلىسىز تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىلگىرى سۈرۈلگەن قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنىڭ يەنە بىرسى ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ مۇستەقىل نوپۇزى، ئىنئام بىلەن جازانىڭ روشەنلىكى، قانۇنىي تەدبىرلەرنىڭ ئۈزۈل - كېسىللىكىدىن ئىبارەت. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قانۇن ھۆكۈمرانلىقتىن ئۈستۈن، ھۆكۈمرانلىق ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر» دەپ تەكىتلەيدۇ. داستانىنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدا ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئۇنىڭ مۇستەقىل نوپۇزى ھەققىدە مۇنداق توختىلىدۇ:

800 ئادالەت ۋە قانۇن ئۆزۈم مەن، قارا،
قانۇنىنىڭ ۋەسپىنى بۇلاردىن سورا.

801 مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كۇرسىغا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۈچ ئاياق.

802 پۇتۇن ئۈچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر،
تۇرۇر ئۈچ پۇتى تۈز ھەم قايماس بولۇر.

805 نېمىكى تۈز بولسا، پۈتۈن ئۆز بولۇر،
نېمىكى ئۆز بولسا، دېمەك تۈز بولۇر.

806 نېمىكى ئېگىلسە، ئۇ ئەگرى بولۇر،
پۈتۈن ئەگرى، يامانلىق ئۇرۇقى بولۇر.

داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيىتىدە:

811 پىچاقتەك كېسەرمەن، پىچىپ ئىشنى،
ساقلا تماي دەۋاغا كەلگەن كىشىنى.

دەپ، ئادالەتلىك قانۇننى يۈرگۈزۈشتىكى ئۇزۇل-كېسىللىكنى تىلغا ئالسا، داستاننىڭ 812-، 813-، 814-، 815 - بېيىتلىرىدە خاقان كۈنتۇغدىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ھەسەل بىلەن زەھەر سېلىنغان قاچىلار تەمسىلىدە ياخشىلىققا مۇكاپات، يامانلىققا جازانىڭ روشەن بولۇشلۇقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي پىكىرلەرگە بېغىشلانغان كەڭ سەھىپىسىدە زۇلۇم ۋە زوراۋانلىق بىر خىل قاباھەت ۋە جىنايەت شەكلىدە ئەيىبلەنگەن. بىز داستاننىڭ 2032 -، 3107 - بېيىتلىرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ زۇلۇمنى ئوتتەك بالايى ئاپەت سۈپىتىدە، قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنى بۇ ئوتقا زىت بولغان ھايات كۆكەرتكۈچى سۇدەك خاراكتېرلىگەنلىكىنى كۆرسەك، 2030-، 2031-، 2034 - بېيىتلەردىن مۇتە-

پەككۇرنىڭ «زۇلۇم جاھاننى ۋەيران قىلىدۇ، خەلق زۇلۇمنى كۆتۈرمەيدۇ، زوراۋان ھاكىمىيەت ئۇزۇن دەۋران سۈرەلمەيدۇ، پەقەت ئادالەتلىك قانۇن بىلەن جاھان تۈزۈلىدۇ» دېگەن ئاقىلانە سىياسىي قانۇن كۆز قارىشىنى ئۇچرىتىمىز. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2032 زۇلۇم — ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن — سۇ، ئۇ ئاقسا نىمەتلەر ئۈنەر.

3107 قانۇن سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم — ئوت، بەلا،
ئېقىنتىڭ سۈزۈك سۇ، ئۆچتى ئوت مانا.

2030 سۈرەلمەس زالىم بەگ، بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

2031 نېمە دەيدۇ ئاڭلا بىلىملىك سۆزۈن:
بولالمايدۇ زالىم ھۆكۈمران ئۇزۇن.

2034 ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلۈر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىيەر ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ھاكىم مۇتلەقلىقى، شەپقەتسىز زۇلۇم ۋە ئىجتىمائىي پاجىئە ھەممە جايىنى قاپلاپ كەتكەن جاھالەتلىك شارائىت

تا كۆرۈنەرلىك ئىنسانپەرۋەر ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىك خا-
راكتېرگە ئىگە بولغانىدى. لېكىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تېخى
سىنىپىي زۇلۇم، ئىجتىمائىي زوراۋانلىقنى پۈتۈن سىنىپىي
جەمئىيەتنى يوقىتىپ، سىنىپسىز جەمئىيەت بەرپا قىلىش
بىلەن ئاندىن تۈپتىن يوقاتقىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەن-
مەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ تىلغا ئالغان «زۇلۇم» پە-
قەت فېئودال ھۆكۈمرانلىق دائىرىلىرىدىكى چېكىدىن
ئاشقان زوراۋانلىق ۋە ئادالەتسىزلىك ھادىسىلىرىنى نە-
زەردە تۇتقان بولۇپ، فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈ-
مىنى تۈپ يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلاش دېگەن چۈ-
شەنچىدىن تولىمۇ يىراق ئىدى.

4

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان سى-
ياسىي دۆلەت ئاپپاراتى ۋە قانۇنشۇناسلىققا ئائىت تەلى-
ماتلار كەڭ دائىرىنى — دۆلەت باشلىقى، ۋەزىر ۋە سەر-
كەردە، ھەر خىل ئىچكى - تاشقى ئىشلار بويىچە ۋەزى-
پە ئۆتىگۈچى بەگ - ئەمەلدارلار، دۆلەت خادىملىرىنىڭ
كەسپىي ۋە ئەخلاقىي شەرتلىرى، خىزمەت ئىستىلى، ئىق-
تىسادىي قانۇنچىلىق، دۆلەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي تە-
بىقە ۋە كەسىپ ئەھلىگە قاراتقان سىياسەت پرىنسىپلىرى
قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئەسىر
قانۇنشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر دەستۇرىنى شەكىللەندۈر-
گەن. مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى-

نى ئەينى زامان پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئۈلگىلار سەمەرىسى ھېسابلانغان راتسىئونالىزم ۋە گۇمانىزم پرىنسىپلىرى ئاساسىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى ئەنئەنىۋى ھەربىي دېموكراتىزم ھەم قۇرۇلتاي تۈزۈمى كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا بىر سىستېمىغا كىرگۈزۈپ، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىدا بولۇشى مۇمكىن بولمىغان يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىلىرىدە بىر قاتار سەلبىي ئىللەتلەر ۋە چەكلىمىلەرمۇ ساقلانغان: يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشلىقى ۋە ئەمەلدار - بەگلەرنى «يۇقىرى نەسەبتىن چىققان»، «ئېسىلزادە» بولۇشى لازىم، دەپ قارىدى. ئۇ سوپىزم ۋە سوپىزم تونىغا ئورالغان يېڭى پلاتونىزم ئىدىيىلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرىدە، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ يۇقىرى قاتلام فېئودال تەبىقىچىلىك سىنىپىي چەكلىمىسى تەسىرىدە قانداقتۇر «تەڭرى ئۇلۇغلارنىمۇ، ئاددىي خەلقنىمۇ ياراتقان»، «ئۇنىڭ بايلىرى ۋە كەمبەغەللىرى، ئەقىللىقلىرى ۋە دۆتلىرى بار» دەيدىغان فېئوداللىق دەرىجىچىلىك، ئاقسۆڭەكلىك كۆز قارىشىدىن ئالاقىنى ئۈزەلمىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى گەرچە ئەمەلىي تەدبىر شەكلىدىكى، باشقىچە ئېيتقاندا، سىياسىي پروگراممىا خاراكتېرىدىكى تەشەببۇس بولۇپ، قىسمەنلىك جەھەتتە بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن

قوبۇل كۆرۈلۈپ مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلغان بولىسمۇ، لېكىن ئومۇمىيلىق جەھەتتىن ئىنسانىيەت تارىخىي نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ تەشەببۇسلار يەنىلا ئوتوپىيەلىك كۆز قاراش ئىدى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا چىققاندىن كېيىن، ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلان خان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئەخمەت بىننى ھەسەن ئارسلان خان (ھارۇن بۇغراخان III)، ئىبراھىم بىننى ئەخمەت زامانلىرىدا ھېچقانداق كونىستىتوتسىيىلىك مانارخىيە تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى بىلىمىز. بۇ پادىشاھنىڭ ئىنساپ - تەۋپىقىغا ئەمەس، بەلكى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئۇنى تەلەپ قىلىدىغان ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتىغا باغلىق ھادىسە ئىدى. روشەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايەت مۇنەۋۋەر قانۇنشۇناسلىق تەشەببۇسلىرى ئۆزىنىڭ خىيالىيلىق - خاراكتېرى تۈپەيلى مۇتەپەككۇرگە ئېغىر ئۈمىدسىزلىك ھېسسىياتلىرىنى بېغىشلىدى. ئۇنىڭ 6495 - بېيىتتە ئۆز داستانىنىڭ يىلنامىسىنى بېرىدىپ، ئۇنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، داستانغا قوشۇمچە قىلىپ يازغان «يۈسۈپنىڭ ياشلىققا ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى باياندا» دېگەن بابلىرىدا مانا مۇشۇ ئۈمىدسىزلىكنىڭ ئىقرارى قەسىدە شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. مۇئەللىپ، بۇ بابلارنىڭ سەرلەۋھىسىنى ئىلگىرىكىدەك «يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ» دەپ ئەمەس، پەقەت «يۈسۈپ» دەپلا ئاتىغان.

ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقى تارىخىدىكى ئۇلۇغ-

ۋار ئېدىيىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدى-
يەۋى تراگېدىيىلىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە كۆز ئالدىمىزدا
فارابىنىڭمۇ، ئەھمەت يۈكنەكىنىڭمۇ، ناۋايىنىڭمۇ، جۇملى-
دىن ئوتتۇرا ئەسىر خىيالىي — غايىۋى ئىنتىلىش ئەز-
مەتلىرىنىڭ شۇنداق تارىخىي تراگېدىيىسى نامايەن بو-
لىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىلغار سىياسىي ئىجتىمائىي كۆز قاراش-
لىرى ئىنسانىيەتنىڭ غايىۋى جەمئىيەت ئىزلىنىشلىرى
يولىدا ماركسىزمچە بولغان ئۇزاق جاپالىق كۈرەش تا-
رىخىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئورنىغا ئىگە بولۇشى مۇقەررەر.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە بالىلار تەربىيىسى مەسىلىسى

تۇرسۇن قۇربان

1

بالىلار تەربىيىسى، كېيىنكى ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرۈش- تىن، يەنى ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئۇڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلە. شۇڭا بالىلار تەربىيىسى بىر دۆلەت، بىر مىللەت ياكى بىر جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى غۇلاپ كېتىشى، گۈللەپ ياشنىشى ۋە زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىدىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە زور خىزمەتلەردىن بىرى. ئۇلۇغ پرولېتارىيات يازغۇچىسى گوركى: «ئىنسان ئۆزىدە قۇۋۋەت ساقلىغۇچى، دۇنيانى تەشكىل قىلغۇچى، «ئىككىنچى تەبىئەت» نى، مەدەنىيەتنى ياراتقۇچىدۇر؛ ئىنسان ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ھەمدە قايتا ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۆز تەرىپىدىن يارىتىلغان تەبىئەتنىڭ ئورگىنىدۇر؛ بالىلارغا مانا شۇنى سىڭدۈرۈش كېرەك، شۇنداق قىلىش كېرەككى، بالىلار ئالتە - يەتتە يېشىدىن باشلاپ

پىكىر قىلىشىنىڭ ئاجايىپ كۈچىنى چۈشىنىشكە باشلىسۇن،
ئۆز قابىلىيىتىنى بىلىشنى ئۆگەنسۇن» ① دەپ كۆرسەت-
كەندى. بۇ سۆز باللار تەربىيىسى ئىشى بولسا، باللارغا
ئىنسانلار ئەمگەك جەريانىدا ياراتقان «ئىككىنچى تەبى-
ئەت» نى، يەنى مەدەنىيەتنى ئۆگىتىپ ۋە پۇختا ئىگى-
لىتىپ، ئۇلارنى ئەجدادلارنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالايدىغان،
ھازىرقىلارنىڭ بېسىۋاتقان تەرەققىيات يولىنى ئىزچىل
داۋاملاشتۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى ئىشلارنى ئوڭۇشلۇق ۋە
نەتىجىلىك بېجىرىپ كېتەلەيدىغان ياراملىق خادىملاردىن
قىلىپ تەربىيىلەپ، پارلاق كېلەچەككە ھەقىقىي كېپىللىك
قىلىشنى مەقسەت قىلغان بىرىنچى ئورۇندىكى مەسىلە
ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخى شۇنى
ئىسپاتلايدۇكى، ھەر بىر مىللەتنىڭ تارىخ سەھنىسىدە مەر-
دانە قىياپەت بىلەن پۇت تىرەپ تۇرۇشى ياكى شۇ
سەھنىدىن غۇلاپ چۈشۈپ كېتىشى، تامامەن ئۇنىڭ ئۆز
ئەۋلادلىرىنى ياخشى تەربىيىلىگەنلىكى ياكى ياخشى تەر-
بىيىلىمىگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. دۇنيادا
ئالغا كەتكەن مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ
ئىقتىساد، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئىلىم - پەن
ۋە باشقا ساھەلەردە ئۇلۇغ نەتىجىلەرنى يارىتالىشى دەل
ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ئىشلىرىدا، تۇرمۇشنىڭ
ھەممە تەرەپلىرىدە ئۆز ئەۋلادلىرىنى تەربىيىلەشكە ئىنتا-

① «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 2 - توم، تاشكەنت، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى،
368 - بەت.

يىن كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئەۋلادلارنى تەربىيلەشنى بىرىنچى ئورۇنغا مۇھىم خىزمەت قاتارىغا قويغانلىقى ئۈچۈن دۇر. ھالبۇكى، ئارىستوتىلدىن ئۈشىنىسكىگىچە، كۆڭۈزىدىن لۇشۇنغىچە بولغان بارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار بالىلار تەربىيىسىنى ھەر قاچان پۈتكۈل قۇرۇلۇش پىلانىدا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىش دەپ قارىغان. ئارىستوتىل رۇكيان ئىنىستىتۇتىنىڭ تەلىم - تەربىيە نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، گراژدانلارنى ئەقلىي، ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئوبدان تەربىيلەپ كەلگۈسىنىڭ يارامىلىق كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈش مەسىلىسىنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئاتاقلىق پېداگوگىكا ئالىمى ك. د. ئۈشىنىسكى ئۆزىنىڭ پېداگوگىكىلىق ئەسەرلىرىدە بالىلارنى تەربىيلەش ئىشىنى بارلىق ئاتا - ئانا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ زادى باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى دەپ قارىغان. ئۇ، رۇس مىللىتىنى ئەبەدىي گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن رۇس ياش ئۆسمۈرلىرىنى تەربىيلەشنىڭ بەك لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ ھەقتە رۇس خەلقى ئالدىدا تۇرغۇن جەڭگىۋار ۋەزىپىلەر تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. م. گوركىمۇ ئۆزىنىڭ «ئەدەبىيات بالىلارغا» دېگەن ماقالىسىدا بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە توختىلىپ، بالىلار تەربىيىسىنىڭ بىرىنچى پىلاندا تۇرىدىغان مۇھىم خىزمەت ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان ھەم ئۇنى قەتئىي تەكىتلىگەنىدى.

م. گوركى ئېيتقانىدەك، بالىلار كەلگۈسىنى ياراتقۇچىلار،

شۇڭا «بالىلار يېڭى دۇنياغا ئاساسلانغان ئاتا ـ ئانىلارغا قارىغاندا مەدەنىيەتلىكرەك ۋە ئاكتىپراق بولۇشى كېرەك» [1]. شۇنداق بولغاندىلا ئۇلار كەلگۈسى دۇنيانىڭ ھەقىقىي ماھىر قۇرغۇچىلىرىغا ئايلىنىدۇ.

بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىم ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆتكەن بارلىق مۇتەپەككۇر ۋە مائارىپشۇناسلارمۇ بالىلار تەربىيىسىنى دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە دەپ قاراشقا ۋە بۇ مەسىلىنى جىددىي تەكىتلەشكە تېگىشلىك دەپ تونىغان. ئاتاقلىق تىل ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تەلىم ـ تەربىيىگە ئائىت نۇرغۇن ھېكمەتلىك ماقال ـ تەمسىللەرنى مىسال كەلتۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەي ئوغۇل، نەسىھەتىمنى ئاڭلا. قۇلىقىڭدا تۇت، ئەل ئارىسىدا بىلىملىك ـ پەزىلەتلىك بول، بىلگىنىڭنى باشقىلارغا ئۆگەت»، «بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلە، سۆزىگە ئاشىق بول»، «ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئۆگەن، ئەمەلىيىتىڭمۇ شۇنداق بول»، ئۇ «دىۋان» دا كىشىلەرنى، بولۇپمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنى بىلىم ئۆگىنىشكە، كەمتەر بولۇشقا دەۋەت قىلغاندى. XIII—XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئەخمەت يۈكنەكىمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنى ئەخلاقلىق بولۇشقا ۋە بىلىم ئىگىلەشكە دەۋەت قىلغان ۋە شۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويغان.

---

[1] «ئەدەبىيات تولغىسىدا»، 336 ـ بەت.

ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر كىشىلەر ئۆز زا-مانىسىدا ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ۋە ئەۋلادلارنىڭ تەربىيلى-نىشىگە كۆڭۈل بۆلگەن ۋە بۇ ھەقتە ھەر قايسىسى ئايرىم-ئايرىم توختىلىپ ئۆتكەن.

بۇ ماقالىدا نۇقتىلىق ھالدا «قۇتادغۇ بىلىك» مۇ-ئەللىپىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى ھەققىدە توختىلىمىز.

2

شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت - مائا-رىپ تارىخىدا بالىلار تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن ۋە بۇ توغرىدا بىر قاتار ئەھمىيەتلىك، يېڭىچە قاراشلار-نى ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەت ئەربابى ۋە مۇتەپەككۇردۇر.

دۆلەت، مىللەت، خەلقنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كا-پالەتلىك قىلالايدىغان، خەلققە بەخت - سائادەت ئۆگەت-كۈچى ئەقىللىق، پەزىلەتلىك، لايىق كىشىلەرنى قانداق يېتىشتۈرگىلى بولىدۇ؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنداق لاياقەتلىك كىشىلەرنى پەقەت تەلىم - تەربىيە بىلەن يې-تىشتۈرۈپ چىققىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. تېخىمۇ كونك-رېت قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر ئەقىللىق، يارامىلىق، باتۇر - يۈرەكلىك كىشىلەر ئۆزلۈكىدىن چىقىپ قالمايدۇ، بەلكى جاپاغا چىداپ تەربىيىلەش نەتىجىسىدە مەيدانغا چىقىدۇ، دەپ قارايدۇ.

شۇڭا،

1828 ئەقىللىق بولۇش بۇ، خۇدادىن بولۇر،
تەبىئىي بولسا ئۇ، بەلگە كۆرۈلۇر.

دەپ يېزىپ، تەلىم - تەربىيىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. شائىر تۇغما - تەبىئىي قابىلىيەتنىڭ رولىنىمۇ ئىنكار قىلمايدۇ.

1821 ياراتقان چېغىدا ئەقىل بەرمىسە،
يېتەلمەس تىلەككە ھەرنە ئەيلىسە.

لېكىن ئۇ يارامىلىق ئادەم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشتا تەلىم - تەربىيىنىڭ ئاساسىي شەرت ئىكەنلىكىنى، تەربىيە كۆرمەي تۇرۇپ ئىنسان كامالەتكە يېتەلمەيدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، قەتئىي قىلىپ:

1822 يەنە بىر شەرت: ئىلىم تىلەسە ئوغۇل،
كىچىك چاغدا قويغاي بىلىمگە كۆڭۇل.

دېگەن توغرا ئىلمىي قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئومۇمەن، «قۇتادغۇ بىلىك» دىدا كىتىك مەزمۇندىكى يىرىك ئەسەر. بۇ ئەسەر ئاساسەن كىشىلەرنى ئەدەب - ئەخلاق ۋە بىلىم جەھەتتىن تەربىيىلىنىشكە، بۇنىڭ بىلەن ئەدەب-ئەخلاق ۋە بىلىملىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىك» نى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۈكسەك سەۋىيىدىكى پەيلاسوپلۇق داستان دېيىش بىلەن بىللە، باللار تەربىيىسىگە ئائىت چۈشەنچىلەرنى ئۆزىنىڭ چوڭ بىر مەزمۇنى قىلغان پېداگوگىكىلىق

ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەر دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ.

ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقى يۈكسەك دەرىجىدىكى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن يۈكسەك دەرىجىدىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بالىلار تەربىيىسىگە ئائىت پىداگوگىكىلىق چۈشەنچىلەرنىڭ خېلى رېئال ئەھمىيىتى بار. چۈنكى بىزنىڭ جەمئىيىتىمىز، مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىز مىليونلىغان ياش ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەشنى بىر مۇقەددەس ۋىجدانىي بۇرچ دەپ قارايدۇ ۋە ئەۋلادلارنى ئەدەبلىك، بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى كەلگۈسى پارلاق دۇنيانىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە قوغدىغۇچىلىرىغا ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

3

يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، بالىلارنى ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە بىلىم بىلەن تەربىيىلەش، يەنى ياش ئۆسمۈرلەرگە قارىتا پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تەلىم ـ تەربىيىنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنى ئىنسانىيەت ئۈچۈن بەخت يارىتىش غايىسىدە تەربىيىلەش داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسىي كۆز قاراشلارنىڭ بىرى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا پەزىلەت بىلەن بىلىمنى ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك ئىككى ئۇلۇغ سۈپەت،

ئۇ بەخت ئىشكى، ئادەم شۇ ئىككى سۈپەت بىلەن بەختكە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئىدىيە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مائارىپ ۋە تەربىيە كۆز قارىشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىن ئىبارەت.

مۇئەللىپ ئەخلاقىي تەربىيىنى كۈچەيتىش بىلەن بىللە، كىشىلەرگە بولۇپمۇ بالىلارغا قارىتا ئەقلىي تەربىيە بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

1840 كىشى تۈن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغتەك ئۇنى يورۇتۇر.

1841 ئەقىلدىن كېلۇر، كۆر، پۈتۈن ئەزگۈلۈك،
بىلىمدىن چوڭلار ئەر، بولۇر بەلگۈلۈك.

1842 كىشىلەر بۇ ئىككى بىلەن زور بولۇر،
بۇ ئىككى بىلەن تۈز - توغرا يول تونۇر.

شائىر ئەقلىي تەربىيىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1861 ئەقىل بىر چىراغدۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سۆز.

1864 ئەقىل كىمدە بولسا شۇدۇر بەلگۈسى،
بۇ بەلگۈ بىلە ئۇ ئەقىل بىلگۈسى.

بۇيەردە ئېيتىلىۋاتقان ئەقىل — بىلىم ۋە قابىلىيەتكە قارىتىلغان بولۇپ، ئەقىل چۈشەنچىسى بىلىم بېرىش تەربىيىسىدىن ئىبارەت. ئەقىللىق بولۇش — بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بولۇش دېگەنلىكتۇر. ئەقىل ۋە قابىلىيەت (ئىقتىدار) بىر خىل ئۆتكۈر خاراكتېردىكى پسىخىكىلىق ھادىسە. ھالەت بولۇپ ئۈنۈملۈك تەربىيىلىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە نەتىجىسى. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئەقىل ۋە قابىلىيەتنى بىلىم ئىگىلەشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ ئەقلىي تەربىيە بولسا، بالىلارغا بىلىم بېرىش تەربىيىسىدىن ئىبارەت دەپ چۈشەنگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىلىملىك بولۇش مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبلىك بولۇشنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى. ئەخلاق - پەزىلەت بىلىمدىن كېلىدۇ. شۇڭا ياش ئۆسمۈرلەرگە قارىتا ئەخلاقىي تەربىيىنى كۈچەيتىش بىلەن بىللە، ئەقلىي تەربىيىنىمۇ ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش لازىم. شائىر ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن ئەقلىي تەربىيىنى ھامان بىر گەۋدە دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ داستاندا ئوتتۇرىغا قويغان پېداگوگىكىلىق قاراشلىرىدا ياش ئۆسمۈرلەرگە قارىتا بۇ ئىككى خىل تەربىيىنى تەڭ ئېلىپ بېرىشنى ۋە ئۇنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئەقىل ئوڭ ئىشلەر، ئۇ تەتۈر ئىشلىمەس، 1863
پۈتۈنلەي ئېرۇر چىن، ئۇ مەككار ئەمەس.

1865 ئەڭ ئاۋۋال ئەقلىڭنى قىلغىن ئوڭاي،
دۇرۇسلۇق بىلەن ئۇ يۈرەر يىل ۋە ئاي.

1866 ئەقىللىق، دۇرۇس ھەم سىلىق سۆز ـ تىلى،
دۇرۇس ھەم تولۇقتۇر ئۇنىڭ پېئىلى.

دېمەك، داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پەزىلەت ۋە ئەقىل چۈشەنچىسى ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن ئەقلىي تەربىيىنى (بىلىم بېرىشنى) يادرو قىلغان ھالدا تەربىيىسى كۆز قارىشىدىن ئىبارەت.

4

داستاندا بالىلار تەربىيىسى چۈشەنچىسى قايسى پېرسوناژ ئوبرازى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە قانداق ئەكس ئېتىلگەن؟ داستاننىڭ «كىرىش» سۆزىدە ئېيتىلغاندەك، بۇ بۈيۈك ئەسەردە ئىنسانىدىكى تۆت چوڭ سۈپەت تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ سۈپەتلەر: ئەدىل (ئادالەت)، دۆلەت (بەخت)، ئەقىل ۋە قانائەتتىن ئىبارەت. بۇلار ئىچىدە ئەقىل — تەلىم ـ تەربىيە چۈشەنچىسى بولۇپ، ئۇ باشقا ھەممە سۈپەتلەرنىڭ زۆرۈر شەرتى ۋە مەنىۋى ئاساسى. مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، ئادەمدە ئەقىل (پەزىلەت ۋە بىلىم) دىن ئىبارەت مۇھىم سۈپەت بولغاندا، ئاندىن ئادەم قالغان ئۈچ سۈپەتنى ھازىرلاپ ئادالەتپەرۋەر، قانائەتچان ۋە دۆلەتمەن (بەختلىك) بولالايدۇ. داستاندىكى

ئەقىل، يەنى بالىلار تەربىيىسى چۈشەنچىسى ئۆگىدۈلمىشتىن ئىبارەت بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شائىر تەسۋىرلىگەندەك ئۆگدۈلمىش ۋەزىرنىڭ ئوغلى، ئەقىللىق سىمۋول بولغۇچى پىرسوناژ، مۇئەللىپنىڭ بايان سۆزى ۋە ئۆگدۈلمىشنىڭ سوئال ۋە جاۋاب سۆزلىرىدىن، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ گۈزەل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىرادىلىك ئىكەنلىكىنى، غايىگە باي بىلىم خۇمار ئىكەنلىكىنى تولۇق ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

ئىسمىدىن مەلۇمكى، ئۆگدۈلمىش ئۆگەنگۈچى، تەربىيە ئالغۇچى، يەنى ئوقۇغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۆگدۈلمىش سوراپ بىلگۈچى، ئەقىل ئۆگەنگۈچى شاگىرت سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە شۇ سۈپەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. بىلىمگە قىزغىن مۇھەببەت باغلاش، بىلىم ئىزلەش يولىدا ھەرقانداق رىيازەت چېكىشتىن قورقماسلىق، كەمتەرلىك بىلەن كۆپ سوراش، كۆپ ئىزلەش، كۆپ ئۆگىنىش، ئۇستازىغا يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش ئۇنىڭ خاراكتېرىگە سىڭگەن ئېسىل خىسلەتلەردۇر. ئۆگدۈلمىش كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئودغۇرمىشلاردىن سوراپ ئۆگىنىدۇ. ئۇلار بۇ پەرزەنتكە يۇقىرى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن پەزىلەت ۋە ئىلىمدىن دەرس بېرىدۇ، بولۇپمۇ ئۆگدۈلمىش دۆلەت (بەخت) نىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى بولغان ئىقتىدارلىق ۋەزىر ئايتولدىدىن كۆپ سوراپ ئۆگىنىدۇ.

داستاندا ئايتولدى باشتىن ئاخىر ئوقۇمۇشلۇق، ئابرويلۇق ئالىم، يۈكسەك پەزىلەت ۋە ئىقتىدارغا ئىگە

ئۇستاز سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. مۇئەللىمنىڭ سۈپەتلىرى ۋە ئايتولدىنىڭ جاۋابلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇكى، ئايتول-دى ئۆگىدۈلمىشكە پەزىلەت ۋە ئەقىل دەرسى بېرىۋاتقان، ئىستىبداتلىق ئوقۇتقۇچى، ئادەملەر ئارىسىغا ئىلىم - مەرى-پەت ۋە پەزىلەت نۇرىنى چاچقۇچىدۇر. پەرزەنتلەرگە چىڭ مەسئۇل بولۇش، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ئۆگىتىش ۋە يېتەكلەش، ئۆز ئوقۇغۇچىسىغا نىسبەتەن مېھرىبانلىق قىلىش ۋە چىڭ تۇتۇش قاتارلىقلار ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى سىڭدۈرۈلگەن خىسلەتلەردۇر.

مۇئەللىمنىڭ ئايتولدىنى يېتىلگەن ئۇستاز - مۇئەللىم سۈپىتىدە تەسۋىرلىشى زادى ئاساسسىز ۋە تاسادىپىي ئەمەس. چۈنكى، ھەرقانداق مىللەتتە ئائىلە، مەكتەپ، جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تەلىم - تەربىيە مەيدانى بار. ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىشى مۇشۇ ئۈچ تەرەپنىڭ تەسىرى ۋە ئۆز ئارا ماسلىشىپ تەربىيىلىشى ئارقىلىق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئائىلە بىرىنچى ئورۇندىكى تەبىئىي مەكتەپ، ئادەم بالىسىغا تۇنجى تەربىيە (مەسىلەن: تىل، ئۆرپ-ئادەت، ئەمگەك قىلىشنى ئۆگىتىش) مۇشۇ مەكتەپتە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاتا - ئانا ئائىلىدىكى تەبىئىي ئوقۇتقۇچىلار-دۇر. ئادەمنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ئائىلىدە شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، ئائىلە تەربىيىسى بەك مۇھىم. مەكتەپ بالىلارغا پەزىلەت ۋە بىلىم ئۆگىتىدىغان ۋە ئىگىلىتىدىغان ئاساسىي مەيدان. بالىلارنىڭ پەزىلەت ۋە بىلىم ئاساسى مۇشۇ مەيداندا تىكلىنىدۇ. بۇ يەردە ئوقۇتقۇچى (مۇئەللىم) ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. بالىنىڭ مۇكەممەل تەربىيىلىنىشىدە

مەكتەپ ۋە ئوقۇتقۇچىنىڭ رولى ئىنتايىن زور. ئائىلە ۋە مەكتەپ تەربىيىسى ياخشى بولۇپ جەمئىيەت تەسىرى ياخشى بولمىسا، تېخىمۇ بولمايدۇ، جەمئىيەت تەسىرىمۇ بالىنىڭ تەربىيىلىنىشىدە مۇھىم تاشقى ئامىل، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئائىتولدىدىن ئىبارەت قابىلىيەتلىك مۇئەللىم ئوبرازىغا ئائىلە، مەكتەپ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىجابىي، تەسىرلىك سۈپەتلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئائىتولدى چىنلىقى خېلىلا يارقىن بولغان ئوبراز ھەم شائىرنىڭ غايىۋى دۇنياسىدىكى ئۇستاز ئوبرازى. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتىكى پايتەخت ئوردۇكەنت (قەشقەر) يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى؛ ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا سودا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ مۇھىم بېكىتى بولغاچقا، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، مەدەنىي - مائارىپ، ئىلىم جەھەتتە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ئاۋاتلاشقان، بۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ئىقتىدارلىق خادىملارنى تەربىيىلەيدىغان ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر (مەدرىسلەر) تەسىس قىلىنغان. بۇ مەكتەپلەردە كۆپلىگەن بالىلار ئوقۇغان. شۇنداقتىمۇ شائىر بۇ ۋەزىيەت بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، مائارىپنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشىنى، تېخىمۇ ياخشى ئوقۇتقۇچىنىڭ كۆپلەپ بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان. ئائىتولدى بىلەن ئۆگدۈلمىش ئەنە شۇ رېئاللىق بىلەن شائىر غايىسىنىڭ يارقىن كارتىنىسىدىن ئىبارەت.

شائىر ئائىتولدىنى قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلەيدۇ. چۈنكى، ئائىتولدى ئۆگدۈلمىشنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ۋىجدانىي بۇرچىنى ئاقلايدۇ.

مۇئەللىپ ياخشى ئوقۇغۇچى، پەزىلەت ۋە مەرىپەت خۇمار ئۆگدۈلمىشنى تەسۋىرلەشكە كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرگەن. بولۇپمۇ ئۆگدۈلمىشنىڭ قىزىقىش ھەۋەسلىرى، ئۈمىد ـ ئارزۇلىرىنى، ياراملىق كىشى بولۇش يولىدىكى ئىزلىنىشلىرىنى، شۇنداقلا ئۇستازى ئايتولدىغا بولغان يۈكسەك ھۆرمەت ھېسسىياتىنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. ھەقىقەتەن ئۆگدۈلمىش ئۇستازىنى قىزغىن سۆيۈپ ئۆگىنىشكە راسا بېرىلگەن ياخشى بالىنىڭ بەدىئىي ئوبرازى.

ئەمەلىيەتتە ئايتولدى بىلەن ئۆگدۈلمىش ئوتتۇرىسىدىكى سەمىمىي، قىزغىن مۇناسىۋەت تەربىيىلىگۈچى بىلەن تەربىيىلەنگۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. مۇئەللىپ بالىلارنى تەربىيىلەشتە ئەنە شۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

1208 بۇ ئايتولدى ئېيتتى: بالام ئاڭلىغىن،
ئۇ دۇنيا ئۈچۈن قىل، غاپىل بولمىغىن.

1229 جاۋابەن ئۆگدۈلمىش دېدى: ئەي ئاتا،
قىيىنماق يەپ كۆيەرمەن، بولۇرمەن ئادا.

مانا بۇ دىئالوگلار يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلىرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە 900 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇل-

غان ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى سەممىي، قىزغىن مۇناسىۋەت، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىنىڭ سۈپىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ھېلىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ.

5

نېمە ئۈچۈن يۈسۈپ خاس ھاجىپ پەزىلەت ۋە ئەقىلنى يادرو قىلغان تەلىم - تەربىيىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ؟

شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىيات جەريانى، يوقىلىشى ھەرگىز تاسادىپىي بولمايدۇ، ھەر قانداق بىر دەۋردە مەلۇم ئىدىيىۋى كۆز قاراش ياكى چۈشەنچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بەلگىلىك ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر ئارقىلىق بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز داستانىدا شۇ دەۋرلەردە ئىلغار ئىدىيە بولغان، ھازىرمۇ مەلۇم ئەھمىيىتى بولغان تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىسىنى، تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا بالىلار تەربىيىسىگە دائىر بىر قاتار توغرا كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا:

بىرىنچىدىن، بۇغراخان ھاكىمىيىتى، يەنى قاراخانىلار سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش ۋە ئەبەدىي ساقلاپ قېلىش — داستاندا بالىلار تەربىيىسى چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئوبيېكتىپ سەۋەبلىرىدىن بىرى. چۈنكى، مەلۇم بىر جەمئىيەت، مەلۇم بىر ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىيىشى

ۋە ئەبەدىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن مۇقەررەركى، پەزىلەتلىك، بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك خادىملار (ئىزباسار-لار) بولۇشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ جىددىي مەسىلىنى ئويلاپ يەتكەن ۋە ئۇنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان.

ئىككىنچىدىن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئاساسى خېلىلا كۈچلۈك ئىدى، جەمئىيەتتە بىر قاتار ئىلغار پىداگوگىكىلىق قاراشلارمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇ رېئاللىقمۇ داستاندا بالىلار تەربىيىسى قاراشلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا سەۋەب بولدى.

ئۈچىنچىدىن، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئىگىلىك ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، يەنى دېھقانچىلىق، سودا-سېتىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك. تاشقى سودا يۈكسەلدى. بۇنىڭ بىلەن سىياسىي پائالىيەتلەر، دىپلوماتىيە ئىشلىرىمۇ راۋاجلاندى. بۇ خىل تەرەققىيات ۋەزىيىتى جەمئىيەتتە بىر قىسىم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈ-رۈش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇردى.

تۆتىنچىدىن، ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قەشقەر قاتارلىق جايلاردا شەھەر - بازارلار كەينى - كەينىدىن بارلىققا كېلىپ، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىت — شەھەر جەمئىيىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ خىل تارىخىي شارائىتتا، فېئودال تەبىقىلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەخلاقىي جەھەتتىن بۇزۇلۇش، ئىقتىدار جەھەتتىن ئاجىزلىشىشمۇ بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ، روھانىي تۇر-مۇشقا بېرىلىپ كېتىش بىر قەدەر گەۋدىلىك بولدى.

بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئالدىدا چېكىنىش ئېھتىمالى پەيدا بولدى. شۇڭا، بۇ خىل رېئال ئوبيېكتىپ ۋەزىيەت تەلىم - تەربىيىنى كۈچەيتىش تەقەززاسى بىلەن مائارىپقا روھىي مەرەزلەرنى تۈگىتىش، كىشىلەرنى پەزىلەتلىك ۋە ئىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش مەجبۇرىيىتىنى يۈكلىدى.

بەشىنچىدىن، قاراخانىلار سۇلالىسى — تۇنجى مۇسۇلمان ئۇيغۇر پادىشاھلىقىدۇر. ئىسلام دىنى پادىشاھلىقنىڭ ئاساسىي دۆلەت دىنى، بۇ دىنىنىڭ قاراشلىرى بارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ۋە قاراشلارغا سىڭىپ كىرگەن. بولۇپمۇ ئىسلامنىڭ ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرى ۋە پرىنسىپلىرى تۇرمۇشقا خېلى چوڭقۇر ئۆزلەشمەكتە ئىدى. مەملىكەت ئىچىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە ئىسلام دىنى تەشۋىق قىلىنىپ، تەكىتلىنىپ تۇراتتى، شۇڭا كىشىلەرنى كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن تەربىيىلەش، جەمئىيەت ئۈستىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس زۆرۈرىيەتكە ئايلانغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ خىل ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي شارائىتتا ياشىغان مۇسۇلمان ئەدىب ۋە پىداگوگ بولغاچقا، ئۆزىمۇ ئىسلام پرىنسىپلىرىدىن ۋاز كېچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېمەك، ئىسلام قاراشلىرىنى تەرغىب قىلىپ، ئۇنى ياش ئۆسمۈرلەر قەلبىگە سىڭدۈرۈش تەقەززاسى داستاندا ئىسلام ئەقىدىسى ئاساسىدىكى تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا سەۋەب بولغان بىر ئوبيېكتىپ ئەھۋال بولدى.

سۇبيېكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا:

بىرىنچىدىن، زامانىغا يارىشا ئىلغار پىكىرلىك بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدىكى ئىلغار تارىخ ئېقىمىنى سەگەكلىك بىلەن بايقىيالىدى ۋە كۆرەلىدى. جەمئىيەتتىكى ئىلغار پىكىر ئېقىملىرى، بولۇپمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ پەزىلەت ۋە ئەقىل مەسىلىسىدىكى ئومۇمىي ئىلغار ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ئوردا خىزمىتىدە تۇرۇۋاتقان يۈسۈپ خاس ھاجىپنى تەسىرلەندۈرمەي قالمىدى. بۈيۈك مۇتەپەككۇر خەلق ھېسسىياتىنى قوبۇل قىلدى.

ئىككىنچىدىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى بولغاچقا، ئارىستوتىل، فارابى قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر پەيلاسوپلارنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي ۋە مائارىپ قاراشلىرىنى تەتقىق قىلغان ۋە ئۇنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ ئۆگەنگەن ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇ، داستاندا ئەقلىي ـ ئەخلاقىي تەربىيىنىمۇ، ھەتتا جىسمانىي تەربىيىنىمۇ كۈچەيتىشنى تەرغىب قىلىدۇ.

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بالىلار تەربىيىسىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تەلىم ـ تەربىيە قارىشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ئۇنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتا ئارىستوتىل پېداگوگىكا ئىدىيىسىنىڭ ئىجادىي تەتبىقلىنىشى، ئىجادىي تەشەببۇس قىلىنىشى ۋە ئىجادىي راۋاجلىنىشىدۇر. بۇ تەرەپتىن ئېيتقاندا، داستاندا ئايتولدى ۋە ئۆگدۈلمىش ئوبرازلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن تەلىم ـ تەربىيە قاراشلىرى ھەم ئىلغار ئەنئەنىۋى قاراش، ھەم ئىلغار پېداگوگىكىلىق كەشپىيات ھېسابلىنىدۇ.

٦

شائىر داستاندا پەرزەنتلەر تەربىيىسى خىزمىتىدە پۈتۈن دۆلەت، پۈتۈن جەمئىيەت، پۈتۈن مىللەت ۋە پۈتۈن ئائىلىنىڭ زىممىسىگە يۈكسەك مەجبۇرىيەتنىڭ يۈكلەنگەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش ئىشى — پۈتۈن دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ، پۈتۈن ئائىلىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. بولۇپمۇ ئاتا-ئانىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. بۇ قاراش ئۆگدۈلمىش بىلەن باشقا پېرسوناژلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدە ناھايىتى يارقىن گەۋدىلىنىدۇ.

1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇيى-پەيلى خوپ.

ئايتولدىنىڭ بۇ جاۋابىدا جەمئىيەتنىڭ ۋە ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ياخشى تەربىيىلەش زۆرۈرلۈكى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

پېداگوگىكا نۇقتىئىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ئائىلە تەربىيىسى ئارقىلىق ئادەمنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى شەكىللىنىدۇ. ئادەم ئۆزىنىڭ بالىلىق دەۋرى، ئۆسمۈرلۈك دەۋرى، ياشلىق دەۋرلىرىدە ئالىدىغان تەربىيىسى (ئەگەر تەربىيە ئىجابىي بولغاندا) ئارقىلىق جىسمانىي پسىخىك جەھەتلەردە زۆرۈر ئىلگىرىلەش ھاسىل قىلىدۇ.

ئىرادە، ئەقىل، تەپەككۇر، ئىقتىدار، غەيرەت، سېزىم، غايە قاتارلىق تەرەپلەردە نورمال ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. ئەگەر تەربىيە ئۇنۇمى ياخشى بولسا، بۇ جەھەتلەردە كامالەتكە يېتىشمۇ تامامەن مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتە ساغلام، روھىي جەھەتتە ئىرادىلىك، غايىلىك، ئەقىللىق، غەيرەتلىك، ئىقتىدارلىق بولۇشى ئۇنىڭ كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ياخشى تەربىيىلىنىشكە مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، پەرزەنتلەرنى «خۇي - پەيلى خوپ» كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيىلەشتە ئاتا - ئانىلار ۋە تەربىيىلىگۈچىلەرنىڭ كۆپ ئەجىر سىڭدۇرۇشى لازىملىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

1219 ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ياخشى ئېرۇر،
ئاتاسى - ئانىسى بەختلىك بولۇر.

1220 ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۈزگىن كۆڭۈل.

1221 زەكى بولسا ئالىم، ئوغۇل ئاتىسى،
ئۇنى تۇتقۇلۇق چىڭ، شۇدۇر چارىسى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق قارايدۇ: پەرزەنتلەرنى (بالىلارنى) كۆڭۈلدىكىدەك تەربىيىلەش ئۈچۈن بىرىنچىدىن، ئۇلارغا مېھرىبانلىق قىلىش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنى چىڭ تۇتۇش لازىم. يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيت-

قاندا، تەربىيىلەنگۈچىلەرگە قارىتا مېھرىبانلىق قىلىش بىلەن چىڭ تۇتۇشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا پەرزەنتلەرنى ياخشى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگىلى بولىدۇ.

ھازىرقى زامان پېداگوكىلىرى، جەمئىيەتشۇناسلار ۋە قانۇنشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشى، ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىك ياكى ئىللەتلىك ئادەم بولۇپ چىقىشى تامامەن ئۇنىڭ قانداق تەربىيىلىنىشىگە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار قولىدا قانداق تەربىيىلىنىشىگە باغلىق.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بالىلار تەربىيىسىگە دائىر بېيىتلىرىدا بۇ تەرەپنى خېلى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ غايىۋى پېرسوناژلىرى ئايتولدى ۋە ئۆگدۈلمىشلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازىدا بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يورۇتۇپ بېرىدۇ. شائىر مۇنداق يازىدۇ:

1223 كىمنىڭكى بولۇر ئەركە ئوغلى ـ قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

1225 ئوغۇل قىز خۇي ـ پەيلى بولسا يامان،
يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

1228 ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت پەزىلەت، بىلىم،
پەزىلەتلە بولسۇن خۇلقى مۇلايىم.

ئۇ يەنە مۇنداق كۆرسىتىدۇ:

1224 كىچىك چاغدا ئوغلىنى قويسا ياۋا①،
ئوغۇلدا گۇناھ يوق، ئاتاغا جاپا.

1227 ئوغۇلنى قىسىپ تۇت ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كۆلمىسۇنلەر كېيىن كەلگۈچى.

باللار تەربىيىسىدە، پەرزەنتلەرگە قارىتىلغان تە-
لىم - تەربىيىنىڭ ئۇسۇلى، پىرىنسىپى، شەكلى قاتار-
لىقلارمۇ ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە. ئەگەر ئاتا - ئانا ۋە ئو-
قۇتقۇچى باللارنى تەربىيەلەشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىپ،
ئۇنى قانداق تەربىيەلەشنى بىلمىسە، يەنى تەلىم - تەر-
بىيىنىڭ ئۇسۇلى ۋە شەكلىنى بىلمىسە، ئاخىرقى ھېسابتا
باللار ئۈنۈملۈك تەربىيىگە ئىگە بولالمايدۇ. شۇڭا تەر-
بىيىلىگۈچىلەر ئالدى بىلەن ئۆزى بىلىملىك ۋە پەزىلەت-
لىك بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، باللارغا نىسبەتەن سەممىي
مۇناسىۋەتتە بولۇشى؛ ئۈچىنچىدىن، ئۆزىمۇ باللاردىن
ئۆگىنىشى لازىم، ئەلۋەتتە. بۇ مەسىلە ئۈستىدە
م. گوركى: «مۇنداق كىشىلەرنىڭ ئاساسىي خىسلەتلىرى
ئەڭ ئاۋۋال باللارغا بولغان مۇھەببەت، ئۇنىڭدىن كېيىن
كەڭ بىلىمگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك»،
«باللارغا نىسبەتەن ۋىجدانەن مۇناسىۋەتتە بولۇش كې-
رەك»، «باللارغا ئۆگىتىش زۆرۈرلۈكىدىن تاشقىرى يەنە

① ياۋا — بۇ يەردە بەڭباش مەنىسىدە.

شۇ نەرسىنى چۈشىنىشىۋېلىشىمىز لازىم. چۈنكى، بۇ نا-
هايىتى پايدىلىق ئىش»① دېگەنىدى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ بۇندىن توققۇز ئەسىر بۇرۇن-
قى تارىخىي شارائىتتا، بالىلار تەربىيىسى مەسىلىسىدە شۇ
كۆز قاراشقا يېقىنراق كېلىدىغان چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرى-
غا قويغان. ئۇنىڭ ئوغۇل - قىزلارنى چىڭ تۇتۇش،
ئۇلارغا پەزىلەت ۋە بىلىم ئۆگىتىش توغرىسىدىكى قاراش-
لىرىدا بالىلارغا مۇھەببەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ئۇلار-
غا سەمىمىي ۋىجدانىي مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىملىقىدىن
ئىبارەت كۆز قاراش گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بىز ئايتولدى
ئوبرازىنى تەھلىل قىلساق، ئۇنىڭ ئۆز ئوغۇغۇچىسى
ئۆگدۈلمىشكە ناهايىتى سەمىمىي ۋىجدانىي مۇناسىۋەتتە
بولغانلىقىنى، ئۇنىڭغا پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۆ-
گىتىۋاتقانلىقىنى، ئۆگىتىش بىلەن بىللە يەنە ئۆز ئوقۇ-
غۇچىسىدىن كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى هېس
قىلالايمىز.

لېكىن، تارىخىي چەكلىمە ۋە فېئوداللىق قاراش
تەسىرى تۈپەيلىدىن شائىر پەرزەنتلەر تەربىيىسى مە-
سىلىسىدە بەزى خاتا چۈشەنچىلەردىنمۇ خالى بولالمىغان.
بىرىنچىدىن، ئۇ تەلىم - تەربىيە مەسىلىسىدە كۆپرەك
ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى تەكىتلەپ كەتكەن، قىز با-
لىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە سەل قارىغان. مىسال:

---

① «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 52 - بەت.

4510 قىزنىڭ ئۆيدە ئەرسىز ئۇزاق تۇرمىغاي،
ئۆلەرسەن پۇشايمانلىدا سەن ئاغرىماي.

ئىككىنچىدىن، تەربىيە ئوبيېكتى مەسىلىسىدە خوتۇن - قىزلارنى خارلايدىغان، يەنى ئەرلەر ئېزىز، ئايالار خار» دېگەن فېئوداللىق ئىدىيە رامكىسىدىن چىقالمىغان. 60 - بابتىكى بىر قانچە بېيىتلەر بۇنىڭ مىسالى. ئۈچىنچىدىن، شائىر ئايرىم - ئايرىم بېيىتلەردە بەزى خاتا تەربىيلەش ئۇسۇللىرى (مەسىلەن، ئۇرۇش، تىللاش) نى تەشەببۇس قىلغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شائىر يۇقىرىقىدەك بىر قانچە خاتا پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بۇنى ئەلۋەتتە شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ تارىخىي چەكلىمىسىدىن ئايرىپ قاراش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، ئۇنىڭ پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيلەش مەسىلىسى توغرىسىدىكى بىر قاتار توغرا، چوڭقۇر پىكىرلىرى ھېلىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ.

7

باللارنى ئىدىيىۋى ئەخلاقىي پەزىلەت جەھەتتىن ياخشى تەربىيگە ئىگە قىلىش — باللار تەربىيىسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ۋە مەزمۇنى. بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇن رۇسىيىنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلابىي دېموكرات تەنقىدچىسى ف. بېلىنسكى باللارغا بېغىشلانغان ئوقۇشلۇقلار

ھەققىدە توختالغاندا، باللار ئوقۇشلۇقلىرىنىڭ مۇھىم رو-
لى ۋە مەزمۇنى باللارغا ئەخلاقىي پەزىلەت تەربىيىسى
بېرىشتىن ئىبارەت بولۇشى لازىم دەپ قارىغانىدى.
ئەمەلىيەتتىمۇ باللار تەربىيىسى باللارغا ئىدىيىۋى ئەخ-
لاق تەربىيىسى بېرىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي نىشانى
قىلىدۇ.

چۈنكى، ئەخلاقىي پەزىلەت ئادەملىك ئۆلچىمى
بولۇپ، بۇ بىرەر دەۋر، بىرەر سىنىپ، تەبىقە كىشىلىرى
ئەمەل قىلىدىغان ئومۇمىي قائىدە - يوسۇن، سۆز - ھە-
رىكەت مىزانىدىن ئىبارەت. ئەخلاقىي پەزىلەت ئادەم-
نىڭ سۆز - ھەرىكىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى باھالايدىغان
ۋە ئۆلچەيدىغان ئاساسىي بىرلىك. سۆز ۋە ھەرىكەتنىڭ
قانداق بولۇشى بىر ئادەمنىڭ ئومۇمىي ئىستىلىنىڭ قان-
داق سۈپەتتە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داس-
تانىدا ئىپادىلەنگەن باللار تەربىيىسى چۈشەنچىسىنىڭ
يادروسىمۇ دەل ئەخلاقىي پەزىلەت تەربىيىسى چۈشەن-
چىسىدىن ئىبارەت.

شائىر ئادەمنىڭ بەختلىك بولۇشى ياخشى سۆز
ۋە ياخشى ئىشقا باغلىق دەپ قارايدۇ.

ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

181 ئەر ئىككى نىمىدىن قېرىماس ئۆزى،
بىرى ياخشى ئىش، بىرى ياخشى سۆزى.

شائىر داستانىدىكى بالىلار تەربىيىسىگە ئائىت چۈ-
شەنچىلەردە تىل گۈزەللىكى مەسىلىسىنى ئالاھىدە ئوتتۇر-
غا قويىدۇ. تىل گۈزەللىكى ئادەمنىڭ گۈزەللىك قارىشى-
نىڭ ئەمەلىي جەھەتتىن نامايەن بولۇشى ۋە كىشىلىك
مۇناسىۋەتتە ئىپادىلىنىشىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىلنى
جايىدا ئىشلىتىشنى، سۆزلەرنى توغرا، مەنتىقىيلىق، را-
ۋان قىلىشنى، قىلدۇاتقان سۆز قائىدىلىك، گۈزەل بو-
لۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ ۋە ئادەملەرنى سۆزنى
گۈزەل قىلىشقا ئادەتلىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ ئادەم-
لەرنىڭ، بولۇپمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە
ھامان تىلى بىلەن دىلىنىڭ بىردەك بولۇشىنى، يەنى
تىلىنىڭمۇ، دىلىنىڭمۇ، ھەرىكىتىنىڭمۇ گۈزەل بولۇشىنى تە-
لەپ قىلىدۇ. ئۇ يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى يېشىش مەقسىتىدە
نۇرغۇن تەسىرلىك مىسرالارنى يازغان.

976 يەنە ئېيتتى ئايتولدى: ئېلىگ ئۇقار،
زىيان يەتسە تىلدىن ھاياتلىق يوقار.

978 كىشى سۆزلىمەككە سورالماق كېرەك،
سورالمىسا، سۆزنى دېمەسلىك كېرەك.

1003 ئىچۈك سۆز قىلىشنى گەر تىل بىلمىسە،
ئۆزىنى پەسلىتەر، ئاسماندا ئىسە.

1013 كېرەك سوزنى چوڭدىن ئىشتمەك كېرەك،
كىچىككە دېگۈلۈك، ئۇ قىلسۇن كېرەك.

1025 دۇرۇس سۆزلەنسە سۆز كۆپتۇر پايدىسى،
سۆكۈلەر ھەمىشە سۆزنىڭ ئەگرىسى.

دېمەك، ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ خېلى بۇرۇنلا قەلبى گۈزەل بولۇش، تىلى گۈزەل بولۇش چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. گەرچە بۇ چۈشەنچىلەر ھازىرقىدەك تولىمۇ كونكرېت، ئىلغار ئىجتىمائىي ۋە سىنىپىي مەزمۇنغا ئىگە بولالمىسىمۇ، ئەمما ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى ئىلغار كۆز قاراشلار ئىدى. ئۇ تىلى گۈزەل بولمىغان، قەلبى گۈزەل بولمىغان كىشىلەرنى:

1028 بىھۇدە سۆز ئېيتقان كىشى قەدىرسىز،
قەدىرلىك كىشىدۇر سىخىي شۈبھىسىز.

دەپ تەنقىدلىگەنىدى.

شائىر ئىدىيىۋى ئەخلاقىي پەزىلەتكە دائىر بېيىتلىرىدە ئادەم بالىسىنىڭ خۇي - پەيلىنىڭ، قىلىقىنىڭ توغرا بولۇشىنى، يەنى ئۇنىڭ ياخشى خۇلق - خاراكتېرگە ئىگە بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇ ياش ئۆسمۈرلەرنى كىشىلەر ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىشقا، دۆلەت ۋە خەلققە پايدىلىق ئادەم بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

230 ئەگەر بولسا، خەلق ئۇزرە قولۇڭ ئۇزۇن،
ئەمەل سۆزدە قىل ياخشىلىقنى پۈتۈن.

242 **بىرى ياخشى ئەردى، ئۇنى ماختىدى،**
يامان ئەردى بىرسى، ئۇنى قاغىدى.

246 كىشى ياخشى، ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،
يامان ئاتلىق ئولسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.

دېمەك، شائىر ئىنسانىيەت بەختى ئۈچۈن **ياخشى** ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشنى ھەقىقىي پاك ئادەم بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى، ھەقىقىي شان ـ شۆھرەتنىڭ ئاساسى دەپ تونۇيدۇ ۋە كىشىلەرنى ھەر دائىم ياخشى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەۋسىيە قىلىدۇ.

داستاندا تارىختا ئۆتكەن قەھرىمان شەخسلەردىن، بولۇپمۇ ئەل ـ يۇرتنى قوغداش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغان بىلىملىك، ئىقتىدارلىق قەھرىمان شەخس تونگا ئالىپ ئەر (ئاپراسىياپ) دىن ئۆگىنىپ تۇغۇلغان ئەل ـ يۇرتنى، ئۆز خەلقىنى قىزغىن سۆيۈش ۋە ۋەتەننى جان تىكىپ قوغداشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ تەرغىب قىلىنىدۇ. بۇ، داستانغا سىڭدۈرۈلگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق ئەنئەنە تەربىيىسىدۇر. داستاندىكى بۇ مەزمۇن ھېلىمۇ ۋە بۇندىن كېيىنمۇ ئۆزىنىڭ تەربىيىۋى قىممىتىنى يوقاتمايدۇ.

ئايتولدىنى ۋە ئۆگدۈلمىشنى تونگا ئالىپ ئەردەك قەھرىمانلاردىن ئۆگىنىشكە چاقىرغان مۇنۇ بېيىتلىرىنى ئوقۇيلى:

276 بۇ تۈرك بەگلىرىدە سىلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلەر.

277 بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
تونگا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۈلۈك.

278 ئىلىمدە بۈيۈك، كۆپ پەزىلەتلىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

داستاندا بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق روھى تەرغىب قىلىنغان مىسرالارنى خېلى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى ئەخلاق-پەزىلەت تەربىيىسى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئۇنىڭ ئەخلاق ۋە گۈزەللىك ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى. ئۇ كىشىلەرنى كىچىكىدىن باشلاپ گۈزەل، رەتلىك، توغرا بولغان تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشكە، تۇرمۇشنى ئەخلاق ۋە گۈزەللىك پرىنسىپلىرى بويىچە قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىلىرىدە، بولۇپمۇ بالىلار تەربىيىسى چۈشەنچىلىرىدە بەزى ئېغىر چەكلىمىلەر بار. ئۇ بولۇپمۇ پەزىلەت، ئىقتىدار ۋە بىلىمنى ئاللادىن، غايىپتىن دەپ قارىغانلىقى؛ تەشەببۇسلىرىدا بەزى ساراي ئەدەب - قائىدىلىرىگە يېقىنراق چۈشەنچىلەرنىڭ تەرغىب قىلىنغانلىقىدا. لېكىن،

ئومۇمىي خاھىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس
ھاجىپنىڭ تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىلىرى تارىخىي ئەھـ
مىيەتكە ئىگە ھەم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇـ
نىڭدىكى ئىلغار ئامىللارغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم
ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى دۆلەت تەلىماتى
ھەققىدە دەسلەپكى مۇھاكىمە

مەقسۇت ئەكبەر

«قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇن جەھەتتىكى كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى، شەكلى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىكى ئاممىباپلىقى ۋە بەدىئىيلىكى بىلەن كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەر. دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ھەر خىل. بىزنىڭچە، بۇ ئەسەرنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدىكى تەلىمات دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

چۈنكى، بىرىنچى، ئەسەرنىڭ نەسرىي ۋە نەزمىي كىرىش سۆزلىرىدە ئەسەر دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەلىماتى دەپ ھېسابلانغان. مەسىلەن: چىنلىقلار «ئەدەبۇل مۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەب - قائىدىلىرى)؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكىملىرى «ئايىنۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى)؛ مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمەرا» (ئەمىرلەر زىننىتى)؛ ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركى»؛ بەزىلىرى «پەندنامەئى مۇلۇك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت)؛ تۇرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئات قويغان. كىرىش سۆزدە تىلغا

ئېلىنغان ئەسەر ناملىرىدىن پەقەت «قۇتادغۇ بىلىك» توغرا قويۇلغان ئات بولسىمۇ، قالغانلىرىنى كىتاب مەزمۇنىغا ئۇيغۇن ئەمەس دېيەلمەيمىز. بەلكى بۇ ناملارنى كىتاب مەزمۇنىغا باھا بېرىشتە ئىنتايىن قىممەتلىك مەنبە دەپ ھېسابلايمىز.

ئىككىنچى، «كىتاب تۆت ئۇلۇغ ۋە مۇھىم ئۇل ئۇستىگە بىنا قىلىنغان». بىرى ئەدىل (ئادالەت)؛ ئىككىنچىسى دۆلەت (بەخت)؛ ئۈچىنچىسى ئەقىل؛ تۆتىنچىسى قانائەت بولۇپ، يەنە ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە خاس ئات قويۇلغان. ئەدىلگە «كۈنتۇغدى» ئېتى بېرىلىپ، پادىشاھ ئورنىغا قويۇلغان؛ دۆلەتكە «ئايتولدى» دەپ ئات قويۇلۇپ، ۋەزىر ئورنىغا قويۇلغان؛ ئەقىلگە «ئۆگدۈلمىش» دەپ ئات قويۇلۇپ، ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئورنىغا قويۇلغان. قانائەتكە «ئودغۇرمىش» ئېتى بېرىلىپ، ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى دەپ ئېيتىلغان.

ئەسەردىكى تۆت قەھرىماندىن ئۈچ كىشى دۆلەت ئەربابى، بىرى دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ يېقىنى، ئۇلارنىڭ سوئال ـ جاۋاب شەكلىدىكى پىكىر ئالماشتۇرۇشلىرىمۇ دۆلەت ۋە دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان.

ئۈچىنچى، ئەسەردە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا، خانغا بېرىلگەن مەسلىھەتلەر ئىچىدە دۆلەتنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. دۆلەت ھاكىمىيىتىدە ئارمىيە ۋە قوماندانىنىڭ رولى ۋە ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرى؛ قانۇن ۋە ئۇنىڭ

خاراكتېرى؛ بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى؛ ئەخلاقنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى زۆرۈرلۈكى كەڭ سۆزلەنگەن.

ئۈچىنچى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەخلاق پەزىلەت، سۈپەتلىرى ھەققىدە بىر قەدەر كەڭ توختالغان. دۆلەتتە خاننىڭ ئەخلاق پەزىلىتى قانداق بولۇش، ۋەزىرنىڭ پەزىلىتى قانداق بولۇشتىن تارتىپ تاكى ئوردا ئەمەلدارلىرى، خادىملىرى، كۈتكۈچى، ئاشپەزلەرگىچە، ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرى، ئەخلاق ئۆلچەملىرى كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى توغرىسىدىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرلىرى مۇنداق بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشتا قانۇن بولۇشنى، يەنى دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى ناھايىتى يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ:

252 جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن،
ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزەپ، ئۆرلىگەن.

545 ئەل ئىچرە كىم ئالسا بىر ئۈستۈن ئورۇن،
تۈزسۇن ئەل ئۈچۈن بىر ياخشى قانۇن.

1456 يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز،
كۈنۈڭ ياخشى بولغاي ھەم بەختىڭمۇ ئۈز.

1461 كىم ئۇ ياخشى قانۇننى بەرپا قىلار،
ئۇنىڭ شۆھرىتى تا ئەبەتكە ياشار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى تەۋسىيە قىلىشى ئەينى زاماندا خانلىق تۈزۈمدە يۈكسەك غەيرەت - جاسارەت، پەم - پاراسەت ئىگىسىنىڭ قىلالايدىغان ئىشى، ئەلۋەتتە.

مۇئەللىپ خانغا «ياخشى قانۇن» تۈزۈشنى تەۋسىيە قىلغىنىدا نېمىلەرنى نەزەردە تۇتقان؟ ئادالەت سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدىنىڭ ئادالەت سۈپىتىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا ئايتولدىغا ئېيتقان سۆزلىرى شەكلىدە مۇنۇلار بايان قىلىنىدۇ:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كىرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
پۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

مۇئەللىپ بۇ يەردە دۆلەتتە قانۇن بولۇش، قانۇن بىلەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇن بولغاندىمۇ توغرا، ئادىل بولۇش، قانۇن ھەممە ئۇچۇن بىردەك بولۇش

گەدىيلەرىنى خان ئاغزىدىن ئېيتىشىش شەكلى بىلەن ئىپادىلىگەن.

خانىنىڭ ھەر بىر سۆزى «قانۇن» ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ مۇستەبىتلىك ئىجتىمائىي تۈزۈمدە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى، ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشنى خان ياكى ۋەزىر ئاغزىدىن بېرىشكىلا بولاتتىكى، باشقا شەخسنىڭ تىلىدىن بېرىش ئەلۋەتتە چوڭ جىنايەت ھېسابلىناتتى. مۇئەللىپنىڭ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشنى مۇراجىئەت قىلىشى خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك زۇلۇمنى، ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتنى، مەلۇم مەنىدە، مەلۇم دائىرىدە پەسەيتىش، يۇمشىتىش، چەكلەش ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تېخىمۇ كۈچەيتىش، مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان دېيىش — ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىككىنچى، دۆلەت ھاكىمىيىتىدە قوراللىق قوشۇننىڭ ئورنى ۋە زۆرۈرلۈكى، ئەھمىيىتى، قوشۇن قوماندانىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئەسەردە خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ:

2139 قىلىچ بىرلە بەگلەر ئۇزاتۇر قولىن،
قىلىچسىز غايىل بەگ تۇتالماس ئىلىن.

2140 قىلىچ بىرلە پالتا — بۇ ئەل ساقچىسى،
قىلىچ بىرلە ئالار ئەل خەلق باشچىسى.

2141 نېمه دەيدۇ ئاڭلا جاھان تۇتقۇچى،
قىلىچ، پالتا بىرلە ياۋنى ئۇتقۇچى:

2143 قىلىچلە پالتىنى ساقچى قىل، ئەي ئەر،
قىلىچ ساقچى بولسا، بەگلەر تىنچ ئۆتەر.

2270 كېرەك بەگكە جەزمەن قوشۇن باشچىسى،
ئېچىشقا ياراشماس ياۋنىڭ ئۇيقۇسى.

2271 بۇ ئىشقا جەسۇر، بەك قاتتىق ئەر كېرەك،
بېشىدىن ئىش ئۆتكەن ئەر يۈرەك كېرەك.

2272 ناھايەت چىڭ ئىشتۇر قوشۇن باشلىماق،
تۈزەپ لەشكىرىن، ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

2282 ئەقىللىق كېرەك ھەم يۈرەكلىك كېرەك،
جەسۇرلۇق كېرەك، كەڭ كۆڭۈللۈك كېرەك.

2296 قوماندان ئۆزىنى تۇتاركەن يوغان،
يېڭەي دۈشمەنىدىن تاياق بىگۇمان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوراللىق كۈچنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىدىكى تۈۋرۈكلۈك ئورنىنى، دۆلەت بولۇش ئۈچۈن قوراللىق قوشۇن بولماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ناھايىتى روشەن كۆرسەتكەن. ئۇ قوراللىق قوشۇن دۆلەت-

نى تاشقى تاجاۋۇزدىن ساقلايدۇ، ئىچكى قارشىلىقنى تىنجىتىدۇ، دۆلەتتە تىنچ ـ ئامانلىق، مۇقىملىق بولغاندىلا، دۆلەتنى ساقلاپ قالغىلى، ئۇنى باي قىلغىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىغان.

ئۈچىنچى، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىلىم بىلەن ئىدارە قىلىش.

دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىلىم بىلەن، ئەقىل بىلەن ئىدارە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئەھمىيىتىگە ئەسەردە ناھايىتى كەڭ سەھىپە ئاجرىتىلغان. ئاپتور مەيلى قانۇن، مەيلى ھەربىي قوشۇن، مەيلى خان، ۋەزىر ۋە ئوردا خادىملىرىنىڭ سۈپەتلىرى ئۈستىدە توختالسۇن، قىسقىسى، ئەسەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگۈدەك ئىلىمنىڭ، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا زۆرۈر شەرت ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ مەسىلىنى ئەسەرنىڭ يادروسى، مۇئەللىپىنىڭ ئەسەرنى يېزىشتا ئۆز ئالدىغا قويغان ۋە يەتمەكچى بولغان تۈپ مەقسىتى دېيىشكە بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

217 جاھان تۇتقىلى ئەر تۇقۇشلۇق كېرەك،
كېرەك يۇرت سوراشقا ئەقىل ۋە يۈرەك.

303 ئەقىل بىرلە ئېسىل ئاتىلۇر كىشى،
بىلىم بىرلە بەگلەر قىلۇر ئەل ئىشى.

1780 بىلىمسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۈتۈن خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇت.

1840 كىشى تۈن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغدەك ئۇنى يۇرۇتۇر.

1861 ئەقىل بىر چىراغدۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سۆز.

1970 داۋاسى بۇ دەردىنىڭ ئەقىل ۋە بىلىم،
داۋالا ئەقىللە، خۇلقى مۇلايىم.

مۇستەبىت خانلىق تۈزۈمدە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى خان ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىقىگە، زوراۋانلىقىغا تايىنىپ ئىدارە قىلىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە ھەممىلا يېرىدە دېگۈدەك ئىلىم، ئەقىل - پاراسەتنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشتىكى زۆرۈرلۈكىنى قايتا - قايتا تەكىتلەپ، ھېچبولمىغاندا، خاننىڭ زوراۋانلىق تەرەپلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئادالەتپەرۋەرلىكنىڭ ئىلىم ئۈستىگە قۇرۇلىدىغانلىقىنى نامايەن قىلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال‍لىق تۈزۈمى شارائىتىدا ئىلىمنى ئادالەت بىلەن بىر قاتاردا قويۇش، ھەتتا ئىلىمنى ئادالەتنىڭ تايانچىسى دەپ مەدھىيىلەشنىڭ

ئۆزى ئۆز دەۋر چەكلىمىسىنى بۆسۈپ ئۆتكەن مۆجىزە دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئىلىم بىلەن قوراللىق كۈچنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش.

مۇئەللىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا قوراللىق قوشۇننىڭ ۋە ئىلىم، ئەقىل - پاراسەتنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەش بىلەن بىللە بۇ ئىككىسىنى بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇش لازىملىقىنى، ئۇنىڭدىن بىرى كەم بولسا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

268 ئېلىپ قولغا قىلىچ، بىرى ئەل تۈزەر،
قەلەم بىرلە بىرسى، ھەق يول كۆرسىتەر.

2426 بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۇرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.

2716 جاھان تۈۋرۈكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
كى مەيلى ئۆتمۈشتە، مەيلى كەلگۈسى.

2419 بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپىن تۈزەر،
بىرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۈزەر؟

مۇئەللىپنىڭ دۆلەت قارىشى ئىچىدە ئىلىم بىلەن قوراللىق قوشۇننى، قەلەم بىلەن ئەلەمنى ئۆزئارا بىر-

لەشتۈرۈش ئىنتايىن دانا پىكىر ھېسابلىنىدۇ.

بەشىنچى، ئەدەب ـ ئەخلاق، ياخشى پەزىلەت ۋە خىسلەتنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشتىكى رولى.

مۇئەللىپ پادىشاھدىن تارتىپ ئوردا خادىملىرىغىچە ھەممىسىنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاقلىق، ياخشى پەزىلەتلىك، ئېسىل خىسلەتلىك بولۇشىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئاساسىي شەرتلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىر قەدەر كەڭ بايان قىلىدۇ:

285 ھۆكۈمدارغا خىسلەت كېرەك مىڭ تۈمەن،
ئۇنىڭلە تۇتسا ئەل، يوقالۇر تۇمان.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياڭلىغ بولۇرچىن ۋە توغرا كىشى.

895 ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۈزۈلەر.

1436 ئېلىگ سەن بۇگۈن خەلقىنىڭ باشچىسى،
بول ئويغاق، ئەقىللىق، خەلق ساقچىسى.

2012 گۈزەل بولمىسا بەگدە خۇي، سۆز ۋە تىل،
ئۇ ئەلدە تۇرالماي قاچار بەخت، بىل.

2037 ياماندىن ياماندۇر ئەي ساھىپقىران،
ئەگەر ئاتىنىپ قالسا يالغانچى خان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ: مۇئامىلىدە سىلىق بولۇش،
سەۋرچان ۋە كەمتەر بولۇش؛ خۇلقى - مىجەزى خۇش-
خۇي بولۇش؛ دىلى بىلەن تىلى بىردەك بولۇش، ئىچى
بىلەن تېشى بىر خىل بولۇش؛ تۈز كۆڭۈل، ئىچ قارنى
كەڭ بولۇش، ئىنسانپەرۋەر بولۇش، خەلقپەرۋەر بولۇش؛
ئادىل ئىش قىلىش، ئەدەب - يوسۇنلۇق، قائىدە - قانۇن-
لۇق بولۇش؛ باتۇر، جەسۇر بولۇش، يالغانچى بولماس-
لىق؛ ئاچكۆز، تاماخور بولماسلىق، تەنتەكلىك قىلماسلىق؛
خەلققە زۇلۇم سالماسلىق، ئوغرىلىق، خىيانەتچىلىك قىل-
ماسلىق، ھاراقكەش، زىناخور بولماسلىق، خۇشامەت قىل-
ماسلىق، پىتنە - پاساتتىن يىراق بولۇش، يوغانچى -
تەكەببۇر بولماسلىق... نى ياخشى ئەخلاقى - پەزىلەت
دەپ كۆرسىتىدۇ.

چۈنكى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشىدا، خەلقنىڭ
دۆلەتنى سۆيۈشى، خەلق قەلبىنىڭ دۆلەتكە تەلپۈنۈشى
ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. خەلقنىڭ دۆلەتنى
سۆيۈشى دۆلەت ئەربابلىرى ۋە خادىملىرىنىڭ ئەخلاق،
پەزىلەت سۈپەتلىرىگە باغلىق. ھەر قانچە قۇدرەتلىك
ۋە مۇستەھكەم مەملىكەتمۇ خان، ۋەزىرلىرىنىڭ، دۆلەت
خادىملىرىنىڭ ئەخلاقى جەھەتتىن بۇزۇلۇشى، چىرىك-
لىشىپ - چۈشكۈنلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئىچىدىن يىمىرىلىپ
ۋەيران بولغان. بۇ ھەقىقەتنى ئالىم ئۆز زامانىسىدا
ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزەتكەن ۋە بۇنىڭدىن توغرا
يەكۈن چىقارغان.

مۇئەللىپنىڭ خانغا ئادالەتنى، ۋەزىرگە بەخت -

ساناەت يارىتىشنى، دۆلەت ئەربابلىرىغا بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنى دارىتما قىلىشى، دۆلەت خادىملىرىغا خەلقپەرۋەرلىكنى ئاساس قىلغان ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى مۇراجىئەت قىلىشى ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ناھايىتى زور يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە ئىلغار پىكىر ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشنى، زۇلۇمنى يوقىتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نۇقتىئىنەزەر ئۆز دەۋرىدە مەھكۇم ئورۇندا تۇرۇۋاتقان كەڭ ئاۋام خەلقنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمگە نىسبەتەن ۋۇجۇدىدا قايناپ تۇرغان قارشىلىقنىڭ ئىنكاسى؛ مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھۇ نالىسى، ئازاب - ئوقۇبەتلىك ھاياتىنىڭ مۇئەللىپ تەپەككۇرىدىكى ئىنكاسى. بۇ پىكىرلەر ئۆز زامانىسى ئۈچۈن بىباھا قىممەتلىك پىكىرلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىلىق تۈزۈمىدىكى ئىلغار پىكىر ئېقىملىرى تارىخىنى چۈشىنىشتە بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئەپسۇسكى، دەۋر چەكلىمىسى مۇئەللىپ پىكىرلىرىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشىغا يول قويمايتتى، ئەينى زاماندىكى فېئوداللىق دۆلەتتە مۇئەللىپ تەشەببۇس قىلغان، ئارزۇ قىلغان مەنزىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى.

دېمەك، مۇئەللىپ ئۆز تەشەببۇسلىرىنى خان ئارقىلىق، خانلىق تۈزۈم ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان. ئەسەرنىڭ باش تەرىپىدە ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان يوسۇن بويىچە خۇدا، پەيغەمبەر،

چاھارىيارلار قاتارىدا خانغىمۇ مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ بىلەن مۇئەللىپىنىڭ غايىۋى دۆلەت قۇرۇش تەشەببۇسى مۇجمەللەشمەيدۇ. دەۋر چەكلىمىسى، مۇئەللىپنىڭ قۇتۇلغۇسىز ئاجىزلىقلار ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ھەرگىزمۇ ياپالمايدۇ. بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىلەن جاھان ئەقىل بۇلىقىغا قوشۇلغان بىر تامچە ھېسابلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ساددا دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەر توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئىسمايىل تۆمۈر

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا گەرچە قويۇق ئىسلام دىنى پۇرىقى ئەكس ئەتتۈرۈلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئىپادە ئېتىلگەن ساددا دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەرمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەن بۇ ماقالىدا بۇ ئەسەردە ئىپادە ئېتىلگەن ساددا دىئالېكتىكىلىق پىكىرلەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى دىئالېكتىكىلىق ئىدىيە ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدىغانلىقىنى ئۆز ئارا بېقىندىلىق ئاساستا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن ئاپتور فېئودال‌لىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە شاھنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئوينايدىغان رولىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، جەمئىيەت تەرەق-

قىياتىغا مۇئەييەن دەرىجىدە تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان مۇھىم شەخسلەرنىڭ رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش نۇقتىسىدىن سۆز ئاچقان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە شاھنى «كۈنتۇغدى» دېگەن سىمۋوللۇق نام بىلەن ئاتاپ، خاننىڭ مەملىكەتتىكى جىمى پۇقراغا خۇددى قۇياشقا ئوخشاش تەكشى نۇر چېچىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

شائىر پۇقرىقى ئارزۇ ئاساسىدا، خاننىڭ پۇقرىنى مەلۇماتلىق بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە ئۆز پۇقرالىرىغا ئۆلگە بولغۇدەك پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى زۆرۈرلۈكىنى تىلغا ئالىدۇ؛ خاننىڭ ئەقىل - بىلىم، چارە - تەدبىرگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى يۈرەكلىك، جەسۇر بولۇشىنىمۇ تەكىتلەيدۇ ھەمدە خانغا يات كېلىدىغان ئىشلار — كەيپى - ساپا، ئەيشى - ئىشرەت، ۋەدىدە تۇرماسلىق، ئالدىراقسانلىق... قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ بولماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

شۇ ئالىي ھۆكۈمدارنىڭ سۈپەتلىرىدە مەۋجۇت بولغان ياخشى پەزىلەت ۋە يامان ئىللەتنىڭ ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىشتا كۆرسىتىدىغان تەسىر — نەتىجىسىدىكى دىئالېكتىكىلىق باغلىنىشنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شائىر بۇ ھەقتىكى پىكىر - تەشەببۇسىنى مۇنۇ بېيىتلەردە خۇلاسىلەيدۇ:

1956 بەگ ئۇلسۇن بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇت تەگمىگەي دېسە بىر چاتاق.

1957 كېرەكتۇر ياخشى خۇلق، پەزىل مىڭ تۈمەن،
ئېتىمغا تەگمىسۇن دېسە داغ ـ بوياق.

2130 بۇ بەگلەر ئىشكىن سىياسەت بېزەر،
سىياسەت بىلەن بەگ ئېلىنى تۈزەر.

2131 يامانغا سىياسەت يۈرۈتمەك كېرەك،
بۇلغانسا خەلق گەر، سىياسەت سۈزەر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا دۆلەت بىلەن خەلق، خان بىلەن پۇقرانىڭ مۇناسىۋىتىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان بەگ ـ ئەمەلدارلارنىڭ رولىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈردۇ.

شائىر دۆلەتنىڭ سىياسەت ـ قانۇنلىرىنى، خاننىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشتا ۋاستىچىلىق قىلىدىغان بەگ ـ ئەمەلدارلارنىڭ رولى — دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، خەلق تۇرمۇشىنىڭ پاراۋانلىقتا ئۆتۈشىدىكى مۇھىم سەۋەبتۇر، دەپ تونۇيدۇ. پۇقرالارنىڭ بويسۇنۇشىغا تېگىشلىك بولغان قانۇن، تەرتىپ، ئادەتلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىدا بەگ ـ ئەمەلدارلار ئۆلگىلىك رول ئوينىشى لازىم، دېگەننى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا بەگ ـ ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارغا ئەقىل ـ پاراسەتلىك، شۇنداقلا كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىم ـ مەلۇماتقا ئىگە بولۇش، مەرد ـ سېخىي بولۇش، راستچىل، چىن سۆزلۈك بولۇش، خىيانەتكار بولماسلىق، تەكەب-

ھۇر بولماسلىق، كىچىك پېئىل، مۇلايىم، رەھىمدىل، كۆيۈم-
چان بولۇشتەك بىر قاتار تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا «ھەممە تىلىك بولۇش، ياخشىلىق قىلىش — پەزىلەتنىڭ شەرتى»، «خەلقنى پاراۋان قىلىش — ھاكىمىيەتنىڭ مەقسىتى»، «ئەل نەزىرىگە ئېرىشمەك — خانلىقنىڭ ئاساسى»، «گۈزەللىكنىڭ ئۆلچىمى — ھەرىكەتنىڭ توغرا - تۈزلۈكىدە، يەنى سۆز بىلەن ھەرىكەتنىڭ بىردەك بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ»، «پارىخورلۇق — دۆلەتنىڭ نومۇسى»... قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئەجابىي ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ بەخت ۋە ياخشىلىقنى، بىلىم ۋە ئادالەتنى ھەم بىر قاتار كەسپىي ماھارەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان شەرتلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ. ئۇ يەنە ئۆز ئەسىرىدە ماددىي نېمەتلەرنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار — دېھقان، چارۋىچى، ھۈنەرۋەنلەر ... نىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئوينايدىغان رولىنى، ئۇلارنىڭ ئاجايىپ زور تارىخىي تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە ئۇلارغا قىزغىن ھېسسىيات بىلەن مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن شائىرنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ھەققىدە مول بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئاپتور جەمئىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدا جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئۆز ئارا بېقىندىلىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقى توغرىسىدىكى چۈ-

شەنچىسىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن شېئىرىي مىسرالاردا ئەكس ئەتتۈرگەن.

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋ-دە بولۇپ شەكىللىنىشتىكى دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتلەر-نى يۇقىرىقىدەك بايان قىلغاندىن كېيىن، ئومۇمىيلىقتىن ئايرىملىققا، يەنى فېئودال خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ مەركى-زىي ھالقىسىغا ئۆتىدۇ. شائىر پادىشاھ ئۆزىنىڭ بىۋاسى-تە تايىنىدىغان ياردەمچىلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا مۇستە-قىل تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلالمايدۇ؛ شۇڭا پادىشاھ ئۆز قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشنى بىلى-شى كېرەك، دەپ قارايدۇ.

ئاپتور يۇقىرىقى نۇقتىدا، يالغۇز پادىشاھنىڭ ئە-قىل - پاراستى، بىلىمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەنلا دۆلەت-نى باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، دۆلەتنى باشقۇرۇشتا يە-نە ۋەزىر، قوماندان، ئىشىك ئاغىسى، خەزىنىچى، ئەلچى، كاتىپ ... قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىشى كېرەك. بۇنىڭ ئىچىدە ۋەزىر، قوماندان، كاتىپ ئەڭ مۇ-ھىمدۇر، دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

شائىر، فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى ھا-كىمىيەتنى يۈرگۈزۈشتە مۇھىم رول ئوينايدىغان ئۈچ شەخسنىڭ — پادىشاھنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ياردەمچىسى بولغان ۋەزىر، دۆلەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى، مۇھىم سىرلى-

رىنى بىلگۈچى كاتىپ، ئەل - يۇرتنى تاجاۋۇزچىلاردىن، ئىچكى توپىلاڭدىن ساقلايدىغان قوماندانىنىڭ رولىنى گەۋ-دىلىك هالدا بايان قىلىدۇ ۋە بۇ پىكىرنى مۇنۇ بېيىتلەر-گە يىغىنچاقلايدۇ:

2711 ئەل - يۇرتنى تۇتماقلىق قىلىچلە بولۇر،
بۇ ئەلدە هۆكۈملەر قەلەملە يۈرۈر،

2713 بىلىم بىرلە باشلار بەگ ئەلدە قانۇن.
ئەقىل بىرلە ئىشلەر ئىشىنى پۈتۈن.

2714 قىلىچ — مەملىكەتنى ئېلىپ ئەل تۇتار،
قەلەم — مەملىكەتنى تۈزەپ مال يىغار،

2715 قىلىچ قان تېمىتسا — بېگى ئەل ئالار،
قەلەمدىن سىيا تامسا — ئالتۇن يىغار.

2716 جاھان تۈۋرۈكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
كى مەيلى ئۆتمۈشتە، مەيلى كەلگۈسى.

2418 ۋەزىرلىك بىرىدۇر، ئۇنىڭدا قەلەم،
قىلىچ تۈتتى بىرسى، قولىدا ئەلەم.

2419 بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپە تۈزەر،
ھېرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۈزەر؟

شائىر يۇقىرىقى ئۇقتىدا، مەملىكەتنى گۈللەندۈرۈش- نىڭ تۆپ شەرتى: بىرىنچىدىن، قوشۇنغا سەرخىل قوماند- داننى تاللاپ باش قىلىش ئارقىلىق ھەربىي ئىشلارنى ياخشى تەرەققىي قىلىپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچلەن- دۈرۈش؛ مەملىكەت ئىچىدە ياخشى قانۇن - سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ياخشى ۋەزىر تاللاش؛ خاننىڭ ئەمىر - پەرماننى يۇقىرىغا ۋاقتىدا، توغرا يەت- كۈزۈش ئۈچۈن ئىقتىدارلىق سالاھىيەتلىك بولىغان كا- تىپ تاللاش كېرەك، دەپ تونىغان. شائىر بۇ پىكرىدە بىر تەرەپتىن ھاكىم مۇتلەقلىققە قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى- نى نامايەن قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەملىكەتنى گۈل- لەندۈرۈشتە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان ۋە بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىككى خىل ئامىلنى، يەنى دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش بىلەن دۆلەت ئىقتى- سادىنى يۈكسەلدۈرۈشتىن ئىبارەت دىئالېكتىك مۇناسىۋەت- نى — قەلەم بىلەن ئەلەمنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى بايان قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ فېئودال ھاكىم مۇتلەقلىققە قارشى ھالدا دۆلەتنى بىلىم ۋە قانۇن بىلەن دېموكرا- تىك ئاساستا باشقۇرۇش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى بەلگىلىك ئىلغارلىققا ئىگە بولۇپ، بۇ خىلدىكى كۆز قا- راش ئەينى زاماندا ئىنسانىيەتنى ئالغا، يۇرۇقلۇققا ئىل- ھاملاندۇرۇپ كەلگەندى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ

يەنە بىر گەۋدىلىك تەرىپى شۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىلار جەمئىيىتىنى «بۆرە بىلەن قوزا بىر ئېرىقتا سۇ ئىچىدىغان» غايىۋى دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا ئىنتىلگەنلىكىدۇر. شائىر بۇ تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئادالەتلىك پادىشاھنىڭ بولۇشىنى ياكى پادىشاھ ئادالەت ۋە قانۇننىڭ ھامىيسى بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە «ئادالەت — پادىشاھ بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنداقلا ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ توغرا ئۆلچىمى»، «ئادالەت ھەممىگە قارىتا بىردەك مۇئامىلىدە بولۇشتا ئىپادىلىنىدۇ»، «خان — ئادىل سىياسەت، توغرا سىياسەت يۈرگۈزگەندىلا ئۆز ئېلىنى گۈللەندۈرەلەيدۇ»، «كۈچ خەلقتىن، ئادالەت قانۇندىن تۇغۇلىدۇ»، «مەملىكەتتە ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈلسە ئەل ئامانلىق تاپىدۇ؛ يامانلار ھوقۇق تۇتسا، ئەل - يۇرت پاراكەندە بولىدۇ» دېگەن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

داستاننىڭ 15 - بابىدىكى باياندا، خاننى ئادالەت سىمۋولى ۋە ئادالەت ھامىيسى سۈپىتىدە چۈشەندۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇشۇ بابتىكى تەسۋىرىي بايان ۋە سۆھبەت دىئالوگى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى نامايەن قىلىدۇ. شائىر بۇ بابتىكى مىسرالىرىدا ئادالەتنىڭ ئۈچ پۈتلۇق كۈرسىدەك بىقارارلىققا تايىنىدىغانلىقىنى، لىكشىپ تۇرغان نەرسىدە ئادالەت ھامىيلىققا مۇيەسسەر بولالمايدىغانلىقىنى، «شاھ ئولتۇر-

دىغان كۇرسا پەقەت ئۈچ پۇتلۇق بولۇشى» كېرەكلىك-
نى (شائىر كۇرسىنىڭ ئۈچ پۇتىنى مۇنۇ ئۈچ ئىشقا
سىمۋول قىلغان: ئادالەت تىلەپ كەلگەنلەرگە شىكەر،
يامانلارغا ئۇراغۇن ① بېرىش، دەۋانى خۇددى پىچاق
بىلەن بىر نەرسە كەسكەندەك، سۈرەلمىلىك قىلماي تېز
ھەل قىلىش)، «ئەگرىلىك — يامانلىق ئۇرۇقى» ئىكەن-
لىكىنى ئەدەبىياتتىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئار-
قىلىق بايان قىلىدۇ.

شائىر ئۈچ پۇتلۇق كۇرسىنى — ئادىل، توغرا قا-
نۇنغا، كۇرسىنىڭ يەردە قىڭغايماستىن تۇرىدىغانلىقىنى —
ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەم تۇرۇشىغا سىمۋول قىلىدۇ.
بۇ دۆز قارىشىنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن چۈشىنىشلىك قى-
لىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئايتور خانغا خىتاپ قىلىپ: «ئە-
گەر بەگلىكنى مۇستەھكەم بولغان ئۈچ پۇتلۇق كۇرسى-
دەك مەھكەم، پۇختا تۇرسۇن دېسەڭ، ئەلدە ئادىل قا-
نۇن يۈرگۈزگىن، بۇ ئادىل قانۇن بەگلىكنىڭ ئۇلى بول-
سۇن» دەيدۇ. بۇ ھەقتە شائىر مۇنداق يازىدۇ:

ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى، 821
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

ھۆكۈم قىلسا ئەلگە ئادىل بىرلە بەگ، 822
تىلەك - ئارزۇسىغا بولۇر يەتكىلى.

① ئۇراغۇن — ھىندىستاندا ئۆسىدىغان بىر خىل زەھەرلىك چۆپ. شائىر
بۇ يەردە قانۇنىي جازانى كۆزدە تۇتىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنداق مەنا چىقىدۇكى، شائىر دۆلەت-
نىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئادىللىق بىلەن تۈزۈل-
گەن توغرا قانۇننىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى، دۆلەتنىڭ
گۈللىنىشى ۋە خاراپ بولۇشى — ياخشى قانۇن ۋە خاتا
سىياسەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى، بۇ-
نىڭدا سەۋەب ۋە نەتىجىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن دىئا-
لېكتىكىلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ
ئۆتكەن.

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىپادىلەنگەن ساددا دى-
ئالېكتىكىلىق ئىدىيىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك تەرىپى شۇ-
كى، شائىر مۇئەييەن دائىرىدە، شەيئىلەر تەرەققىياتىدى-
كى قارىمۇ قارشىلىقنى شېئىري تىل بىلەن ئىپادىلەپ
كۆرسىتىدۇكى، شەيئىلەر بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى
بولغان ئىككى تەرەپتىن تەشكىل تاپىدىغانلىقى، ھەمدە
بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى تەرەپ-
نىڭ مەلۇم شارائىتتا ئۆز ئارا ئۆزگىرىدىغانلىقىنى
غۇۋا تونۇپ يېتىدۇ. مەسىلەن: ھايات - مامات، بەخت-
ئاپەت، ساۋاب - گۇناھ، بىلىملىك - بىلىمسىزلىك، توغرا-
خاتا، ئاچكۆزلۈك - قانائەتچانلىق قاتارلىق جەھەتلەر-
دىكى بايانلاردا يۇقىرىقى ئىدىيە نامايەن بولىدۇ. ھايات-
مامات توغرىلىق شائىرنىڭ تونۇشىدا ئەنئەنىۋى دىنىي
كۆز قاراشلارغا نىسبەتەن بۆسۈش بولىدۇ.

ئاپتور تۇغۇلماق ــ ئۆلمەك دېمەكتۇر، تۇغۇلۇش-ئۆلۈش تەبىئەت قانۇنىيىتى. دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىپ، مۇنداق دەيدۇ:

1213 جىمىكى نەرسىنىڭ كۈنى بەلگىلىك،
نەپەس ــ تىن ئېلىشىنىڭ سانى بەلگىلىك.

1214 يىل، ئاي، كۈن ئۆتەردەك تىرىكلىك كېچەر،
ئۆتەر كۈن تۈگەتكەي سېنى بەلگىلىك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا، ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بويىچە، پەقەت خۇدالا مەڭگۈ، ھەممىگە قادىر؛ ئادەم ۋە مەخلۇقات، جۈملىدىن بارلىق مەۋجۇداتنى «خۇدا ياراتقان» دەپ تونىغانلىقنى ئىزھار قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە كۆپلىگەن مىسرالاردىكى پىكىر بايانلىرىدا تەڭرىدىن قالمىش بارلىق نەرسىلەرنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىم توغرىسىدىكى بايانغا ئۆز ئەسىرىدە كۆپ ئورۇن بېرىپ، بىلىم بىلەن بەختنىڭ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

152 بىلىمنى بۈيۈك بىل، ئۇقۇشنى ئۇلۇق،
بۇ ئىككى يۈكسەلتۈر قۇلنىمۇ تولۇق.

154 ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.

155 ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.

218 ئەقىل بىرلە تۇتتى جاھان تۇتقۇچى،
بىلىم بىرلە تۇتتى ئەلنى سورغۇچى.

289 ئۆسەر ئەل ئەقىلدىن، بىلىمدىن بۈيۈر،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر قەدىرلىك بولۇر.

شائىر بىلىمنىڭ بەخت - دۆلەتكە، قەدىر - قىممەتكە نائىل بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى، يەنى بىلىمنىڭ بەختكە ئېرىشىشتىكى سەۋەب ئىكەنلىكىنى، بەختنىڭ بىلىمنى توغرا ئىشلىتىش سەۋەبى (ۋاسىتىسى) بىلەن قولغا كېلىدىغان نەتىجە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئادەمنىڭ بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشىدە ئەقىل - پاراسەتنىڭ، بىلىمنىڭ مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ۋە بۇ پىكىرنى مۇنۇ مىسرالىرىدا خۇلاسىلەيدۇ:

302 كىشى ئوغلى سۇندى قوڭۇر يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەر نەرسىگە يول.

3168 بىلىملە يېشىلگەي پۈتۈن تەس تۈگۈن،
بىلىم بىل، ئەقىل ئۇق، ئاڭلىق ياشىغىن.

شائىرنىڭ يۇقىرىقى كۆز قارىشىدا، بىلىم بىلەن بەخت - سائادەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا دىئالېكتىكىلىق باغلىنىش مەۋجۇت، دېگەن چۈشەنچىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە يەنە كىشىلەرنىڭ تۇغما بىلىملىك بولمايدىغانلىقىنى، پەقەتلا ئۆگىنىش ئارقىلىق، تىرىشچانلىق كۆرسىتىش يولى بىلەنلا بىلىمگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق دەيدۇ:

4021 بىلىملىك تۇغۇلماس كىشى، ئۆگىنۇر،
تۇغۇپ سۆزلىمەس تىل، تۇرۇپ سۆز قىلۇر.

4022 كىشى ئۆگىنىش بىرلە ئالىم بولۇر،
بىلىم بىلسە بارچە ئىشلار ئوڭلىنۇر.

ئاپتور داستاندا ئەقىل - پاراسەتلىك بولۇش — تۇغما بولىدۇ دەپ قارىسىمۇ، لېكىن بىلىملىك بولۇش ئۆگىنىشتىن، تەربىيەدىن بولىدۇ دەپ قاراپ، بىلىم — تەربىيە ۋە بىلىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، ئاپتور «قۇتادغۇ بىلىك» تە ھېسسىيات، تەپەككۇر، تىل، تەجرىبە، ئەمەلىيەت، تەلىم -

تەربىيە، خاتالىق ۋە ھەقىقەت مەسىلىلىرىدە تېگىشلىك شەرھى بايانلار ئېلىپ بارىدۇ.

بىز، ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى بىر قاتار بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىسى ۋە كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان ئۇقۇملار ئۈستىدە خېلى تەپسىلىي توختالغانلىقىدىن ئۇنىڭ بىلىملىك بولۇش بىلەن تەلىم - تەربىيە، ئۆگىنىش پائالىيىتى ئوتتۇرىسىدا دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت بارلىقىنى، ئۆگىنىش — بىلىملىك بولۇشنىڭ زۆرۈر ئالدىنقى شەرتى دەپ تونىغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىگە «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) دېگەن نامنى بەرگەن ھەم بۇ تېما ئەسەرنىڭ پىكىر راۋاجىدا تەپسىلاتلار بويىچە شەرھلەنگەن. شائىر مۇشۇ ھەقتىكى بايانلىرىدا بەخت - سائادەتنىڭ بىر ئىزدا تۇرمايدىغانلىقىنى — تۇيۇقسىز ئوخشايدىغانلىقىنى، كىمكى ئۇنى قولغا كەلتۈرمەن ياكى چىڭ تۇتىمەن دېسە، پەقەت ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ شەرتىنى، يەنى ھالال مېھنەت بىلەن، ئەقىل - بىلىم بىلەن، توغرا يول بىلەنلا ھازىرلىغىلى بولىدىغانلىقىنى ۋە يەنە ئۇنى چىڭ تۇتۇشنىڭ شەرتى — دىيانەتلىك، ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇش، سۆز ۋە ھەرىكەتتە بىردەك بولۇش ... قاتارلىقلارنى ھازىرلاش ئىكەنلىكىنى سىڭدۈرۈشتۇرما ئاساستا بايان قىلىپ، سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنىڭ مۇھىم رولىنى تەكىتلەيدۇ.

شائىر، بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ شەرت-

ئامىللىرى بىلەن ئۇنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويۇش سەۋەبلىرىنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى مۇناسىۋەتلىك بابلاردا كونكرېتلاشتۇرۇپ بايان قىلغان. دېمەك، شائىر-نىڭ بۇ بايانلىرىدىن ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ھەر قانداق بىر ھادىسىنىڭ پەيدا بولۇشى سەۋەب - نەتىجە قانۇنىيىتى بويىچە بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈش ئانچە قىيىن ئەمەس.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شەيئىيلەر تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تونۇشمۇ ناھايىتى قىممەتلىك بولۇپ، ئۇ-نىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرى ئۇيغۇر پەلسەپە تا-رىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شائىر شەيئىيلەر تەرەققىياتى توغرىسىدا مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

687 پۈتۈن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يوكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە «تۆرەلگەن نە-سىلەر بارى يوقىلۇر»، «پۈتۈن كونا نەرسە يېقىمسىز

بولۇر»، «يېڭى نەرسە بولسا كونا نە كېرەك» دېگەن مىسرالىرى بىلەن قاراخانىلار جەمئىيىتىنى بەختىيار غايىۋى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ھەققىدىكى ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا يەنە نەرسىلەرنىڭ سىرتىغا ئەمەس ئىچىگە، ھادىسىگە ئەمەس ماھىيىتىگە قاراش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ:

5109 ئېلىگسەن قارىما كىشى تېشىغا،
ئىچىگە قارا ھەم مەخپىي ئىشىغا.

5110 قوغۇننىڭ تېشى ياكى رەڭگى - يۈزى،
ھىدى، مەڭزى كۆركەم نە چاغلىق ئۆزى.

5113 پۈتۈن نەرسە ئۇستۇنلۇكى ئىچىدە بولۇر،
ئىچى بولمىسا، تاش يارامسىز قالۇر.

شائىر بۇ مىسرالىردا سۈپەتنىڭ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولىدىغان بىر خىل مۇئەييەنلىك ئىكەنلىكىنى، بۇنداق مۇئەييەنلىك بىر شەيئىنىڭ ئەينەن ئۆزى ئىكەنلىكىنى بەلگىلەش بىلەن ئۇنى باشقا شەيئىلەردىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىشتە شۇ شەيئىنىڭ ئىچكى ماھىيىتىگە دىققەت قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نۇقتىمۇ شائىرنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىكى دىئالېكتىك

لىق كۆز قاراشىنىڭ گەۋدىلىك بىر ئىپادىسى بولۇپ، بىز-نىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى قىممەتلىكتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەيئىلەر تەرەققىياتى توغرىسىدا يەنە مۇنداق كۆز قاراشنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1086 نىمە كىم تۇغۇلار ھەم ئۆلمەك كېرەك،
نىمە ئۆرلىسە پەسكە چۈشمەك كېرەك.

1087 چىقىشقا چۈشۈش بار، ئېگىزگە باتىق①،
سۆيۈنچكە قايغۇ ـ غەم، ئاچچىققا تاتىق②.

بۇ مىسرالاردا يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەيئىلەر تەرەققىياتىنى، يەنى مەلۇم بىر شەيئى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە يوقىلىدىغانلىقى (ياكى ئىككىنچى بىر نەرسىگە ئۆزگىرىدىغانلىقى)نى كۆر-ستىدۇ ۋە بۇ پىكرىنى ۋەزىر «ئايتولدى» نىڭ ئوبرا-زىنى يارىتىشقا خىزمەت قىلدۇرغان مۇنۇ بېيىتلىرىدە تېخى-مۇ كونكرېتلاشتۇرىدۇ:

731 ئاي ئاۋۋال تولامۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن ـ كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

---

① باتىق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) چوڭقۇرلۇق، ئوي يەر.
② تاتىق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تاتلىق، لەززەت.

733 تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن—
كېمىيىپ ئاستا، كۆركى كېتەر يۈزىدىن.

734 يۇرۇقى ئاز - ئازدىن يەنە يوقىلۇر.
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

بۇ بېيىتلەردىن شائىرنىڭ شەيئىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ مۇئەييەن قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى ئەينى مىسال قىلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ نۇقتىنىڭ قىممىتى — شائىرنىڭ شەيئىلەرنىڭ توختاۋسىز ھەرىكەتتە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغانلىقىدا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا يۇقىرىقىدەك مۇپەسسەل سادىدا دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن شۇنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ خۇددى تارىختا ئۆتكەن ھەر مىللەت مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش تارىخىي دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقتىن تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرەلمىگەنىدى.

ئىدېئولوگىيە ۋە سىياسىي جەھەتتە ئىلاھىي كۈچكە بولغان ئېتىقاد مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان تارىخىي شارائىت تۈپەيلى، گەرچە شائىر ئېنىق ئاتېئىستلىق كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئاسترونومىيە ھەققىدىكى كۆز قاراش-

لىرى، هايات - مامات توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى ۋە شەيئىلەر تەرەققىياتى ھەققىدىكى بايانلىرىدا خۇراپاتلىق-نى يوشۇرۇن ھالدا قامچىلاپ، كىشىلەردە تەڭرىگە نىسبەتەن گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇرلار دۇنياۋى ئىلىم - پەندە پەلسەپە، مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشقان-دى. ئۇلارنىڭ ئىلغار ئىنسانىيەت ئالدىدا كۆرسەتكەن ئۇلۇغۋار خىزمىتى شۇكى، دۇنيانى ماتېرىيالىستىك ئاساستا چۈشىنىشنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇنداق ياكى بۇنداق دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتىشكەنىدى. بىز بۇ تەرەپنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئاساسىدا، كلاسسىكلىرىمىزنىڭ پەلسە-پە ئىدىيىلىرىنى ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل بىلەن تەتقىق قىلىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا دەسلەپكى پىكرىم

مەتمۇمىن يۈسۈپ

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان. شۇڭا ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋردىكى مەدەنىي مىراسلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئېلىمىزدە ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى بىلەن زىچ باغلانغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى بار. ئۇيغۇر خەلقىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. «قۇتادغۇ بىلىك» مانا شۇ مەدەنىيەتنىڭ گەۋدىلىك بىر نامايەندىسى.

ئازسانلىق مىللەتلەر رايونى بولغان شىنجاڭ تارىختا دۇنيا بويىچە ئۈچ چوڭ دىن، ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت، ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسىنىڭ گىرەلەشكەن جايى. تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مەنبەسى بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، شۇنداقلا «يىپەك يولى» نى بويلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇلغان جاي. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېلىمىزدىكى ئازسانلىق

مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىش جۇڭگو پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى، ئەدىب يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1069 - يىلى يېزىپ پۈتتۈرگەن. داستان 85 باب، 13290 مىسرا شېئىر ۋە ئۈچ مەدھىيە شېئىردىن تەركىب تاپقان. ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1018 - يىلى بالاساغۇندا دۇنىياغا كەلگەن، ئۇنىڭ ئەجدادىيەت پائالىيىتى قەشقەردە ئېلىپ بېرىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نى يېزىپ تاماملىغاندا، 50 ياشتىن ئاشقان، ئىلىم جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەن ئەدىب بولۇپ، 1085 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەبرىسى قەشقەردە. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»نى ھىجرىيە 462 - يىلى (مىلادى 1069 - يىلى) يېزىپ تاماملاپ، قاراخانىلارنىڭ خان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان قەشقەردىكى ئوردىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇ ئېلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغرا قاراخانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار خانلىقىنىڭ 180 - يىلى يېزىلىپ تاماملانغان. قاراخانىلاردا بۇ دەۋردە مەلۇم تەرەققىيات بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق

ھەم زەددىيەتلەر مۇرەككەپلىشىپ ئۆتكۈر لەشكەندى. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، يۈسۈپ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردىكى ئوردىسىدا «ھاجىپ» (يېقىن ۋەزىر، خاس مەسلىھەتچى) لىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. شۇندىن كېيىن ھەسەن بۇغراخان ۋە ئالىملار بۇ ئەسەرنى قەدىرلەپ، يۈسۈپكە ئىككىنچى قېتىم «ئۇلۇغ ھاجىپ» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مول ئىچكى مەزمۇنى ۋە جانلىق ئەدەبىي ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىمۇ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە.

2

«قۇتادغۇ بىلىك» شەرق ۋە جۇڭگو تارىخىدا بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرى ئىجتىمائىي ئالاھ فورماتسىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى بولغانلىقى؛ ئىدېئولوگىيىنىڭ بىر مۇنچە مۇھىم ساھەلىرى (مەسىلەن: ئەقىل - پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق-پەزىلەت) بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەربىيىۋى ئىدىيىلەرنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن نامايەن قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى بىلەن ئۇيغۇر پەلسەپە، ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بىر پارلاق نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ

بۇ ئەسەر XIX ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى بولۇپ قالدى.

مەلۇمكى، «قۇت» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى قەدىمدىن بۇيان بەخت - دۆلەت، سائادەت، تەلەي، مۇبارەك، مۇقەددەس دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە «ئادغۇ» نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن «قۇتادغۇ»، «بەخت - دۆلەت بەرگۈچى» ياكى «بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياسالغان. قەدىمكى «بىلىك» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بىلىم» ياكى «ئىلىم» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن سۆزنى «بەخت - سائادەت بەرگۈچى بىلىم» دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» — قانداقتۇ ۋەقەلەرنى نەقىل قىلغۇچى بىر تارىخ، نە رايون - جاي ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگۈچى بىر جۇغراپىيە، قانداقتۇ دىنىي كىشىلەرنىڭ ئىجتىھاتلىرىنى توپلىغان بىر كىتاب، نە ھېكىمەلەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ۋە نە شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە تايانغان نەسىھەتنامە ئەمەس. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەزىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك مەنسەپ ئەھلىگە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن بىھۇدە، مەنىسىز ئەخلاق دەرسى بەرگۈچى قۇرۇق نەسىھەتچى ئەمەس، بەلكى ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ھەم دۆلەت ئىچىدىكى ۋە-

زىپسىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان بىر ھايات پەلسەپىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ كەڭ مەنىدىكى مۇتەپەككۇر ئالىمدۇر. ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرى ماۋزۇ ئېتىبارى بىلەن بىللە، باشقا جەھەتلەردىمۇ تامامەن ئورىگىنال بىر ئەسەردۇر.

بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئەسىر شېئىرىيىتىنىڭ مەسنىۋى (ئىككىلىك شەكلى) ۋە ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغان. ئەپسۇسكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسى تېخى تېپىلمىدى. ھازىرغىچە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى كېيىنكى چاغلاردا كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى — مىلادى 1439 - يىلى، يەنى «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كېلىپ 370 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا. ئۇ، 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. 1790 - يىلى ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممېر پورگىشتال ۋېناغا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنادىكى پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان (ھازىرمۇ شۇ يەردە ساقلانماقتا). XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ئارمىن ۋامبېرى ۋە ۋىلھېلىم رادلوف كىتابنى تۇنجى قېتىم قىسمەن ترانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئاشكارىلىغان.

قاھىرە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 11مىڭ 600 مىسرادىن ئىبارەت. بۇ نۇسخىنى قاھىرە «ھىدىۋ» كۇتۇپخانىسىنىڭ نې-

مس مۇدىرى دوكتور مورىستىز 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلغان، كېيىن تۈركىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فوتوسىنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈپ 1943- يىلى شۇ پېتى بېسىپ چىقارغان.

پەرغانە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، جەمئىي 12 مىڭ 190 مىسرادىن ئىبارەت. بۇنى تۇنجى قېتىم 1914 - يىلى تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى تۇغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھرىدىن تاپقان ۋە شۇ چاغلاردا رۇس جامائەتچىلىكىگە بىر قۇر تونۇشتۇرغان. بۇ نۇسخا ئارىدا بىر زامان يوقىلىپ كېتىپ 1924 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى ئابدىراۋوپ فىترەت تەرىپىدىن قايتا ئاشكارىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان. 1934- يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو كوپىيىسىنى تۈركىيە تىل جەمئىيىتىگە تەقدىم قىلغان. تۈركىيە تىل جەمئىيىتى 1943- يىلى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو باسمىسىنى نەشىر قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمەتى ئارات ئۇزۇن يىل ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، بۇ نۇسخىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاپ، 1947- يىلى تولۇق مەتىن (تېكىستى) نى ترانسكرىپسىيە بويىچە نەشىر قىلدۇرغان ۋە 1959- يىلى ھازىرقى زامان تۈركچىسىگە قىلىنغان نەسرىي تەرجىمىسىمۇ ئېلان قىلىنغان.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» تىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئى

ھەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇ-ناسلىق، تىبابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونو-مىيە، دىپلوماتىيە، تىل - ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، فولك-لور، دراماتورگىيە، ھەربىي، ستراتېگىيە ۋە ئىقتىسادشۇ-ناسلىق، تاكتىكا جەھەتلەردە يېتىشكەن چوڭ ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىل جەھەتتە بىر مۇنچە دىئالېكتلارنى پىششىق بىلگەندىن باشقا، ئەرەب - پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. بەزى ئالىملارنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ زامانلاردا ئىشلىتىۋاتقان ئوتتۇرا ئىران تىللىرىدىن سوغداق (سوغد) تىلىنى بىلەتتى.

ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز مىللىتىنىڭ قەدىمكى مەدەنىي مىراسلىرى ۋە خەلقىنىڭ جانلىق تىلىدىن مول ئوزۇق ئالغان. شۇنىڭ ئۈ-چۈن، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن بولسۇن، ئوت-تۇرا ئاسىيا خەلق ئەدەبىياتىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت بۇ نادىر ئەسەرنى مۇ-ۋەپپەقىيەتلىك بىلەن يارىتالىغان.

ھەممىدىن دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بۇ كىتاب تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، خانىغا مەدھىيە ئوقۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە تۆت ئوبرازنىڭ سەممىي نەسىھەتلىرى ئارقىلىق خانىغا قاتتىق تەلەپ ۋە ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. بۇنى خانىغا قارىتا بىر خىل تەنقىد دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

5242 بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىنەۋادۇر.

5243 بىرى ئاچ، ئۇ بىرسى يالاڭغاچ يۈرۈر،
بىرى قايغۇ ـ غەمدە پىغانلار چېكۈر.

5374 چىشى، ئەركەك تاغ ئۆچكە، ئىۋىن①، ئاق كىيىك،
ساڭا تۈگمەس يەم، ئى ئۈز مىجەزلىك.

5380 ئاتالىق، ئاتاسىز قالۇر ئۇ يالغۇز،
ئانالىق، ئاناسىز بولۇر بىر ئۆكسۈز.

مۇئەللىپ ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال ھاياتنى قاتتىق پاش قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئەي بىلىملىك كىشى، ئەتراپىڭغا بىر باق، نېمىلەرنى كۆرەرسەن، بىلىملىكلەر خارلانغان، ئېتىباردىن چۈشكەن، چەتكە قېقىلغان، ئەقىللىقلەر تىلسىز، ئۇلار ئاغزىنى ئاچالماس بولۇپ قالغان. ھالالنىڭ پەقەت ئېتىلا قالدى، ھەممە ياقنى ھارام قاپلىدى، بۇنى سەزگەن كىشى يوق... ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگىلىدى، توغرا يولدا ماڭغان كىشى قېنى؟!...»

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارغا مەدھىيە ئوقۇپ ئۇلارنىڭ دەستۇرخانلىرى بىلەن قورساق

① ئىۋىن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) كىيىكنىڭ بىر خىلى.

تويغۇزىدىغان قەسىدىچى ساراي شائىرى ئەمەس، ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ھاياتىدىن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرغان ئىلغار پىكىرلىك بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر ۋە ۋەتەنپەرۋەردۇر. شائىر ۋە پەيلاسوپ ياشىغان دەۋرنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى شۇ ئىدىكى، ئىچكى-تاشقى ئۇرۇشلارغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسى بىر قەدەر تىنىچ مۇستەقىل كۈچكەن، بولۇپمۇ ئىچكى-تاشقى سەۋەبلەر بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىشكە باشلىغانىدى. بۇ مەدەنىيەتتە بىر تەرەپتىن، ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ ئامىللىرى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شامان، مانى، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالماقتا ۋە بەلكى زور سالماقنى ئىگىلىمەكتە ئىدى. بىر تەرەپتىن تىل-يېزىق، ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەردە ئەرەب ئاسمىلاتسىيىسى باشلىنىپ كەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەرەب ئاسمىلاتسىيىسىگە قارشى كەسكىن كۆرەش مەيدانغا كەلگەنىدى.

3

بۇ دەۋردىكى ئادەملەر بىلەن بىلىمنىڭ، بىلىم بىلەن دۆلەتنىڭ، قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ، خەلق بىلەن قانۇننىڭ، خان بىلەن پۇقرانىڭ بىر-بىرىگە بولغان

مۇناسىۋىتىنى ساددا دىئالېكتىكا ئۇسۇلى بويىچە يېشىپ بەرگەن. مەسىلەن:

5574 سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئىرۇر ئۈچ،
بۇ ھەقنى ئۆتەسەن ھېچ ئىشلەتمە كۈچ.

5575 بىرى، ئۆز ئىلىڭدە كۈمۈشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن، ئايارىن كۆزەت.

5576 بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىڭغە بەر،
بىرىن ـ بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577 ئۈچىنچى، ئىمىن قىل يۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلىنى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى پەلسەپۋى ئىدىيىسى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى ئاساسىي مەسىلە ئىدى. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى، دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇشنىڭ تەلىماتى سۈپىتىدە ھازىرغىچە نامايەن بولماقتا. مۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلارنىڭ بۈيۈك سەردارى سۈپىتىدە دۆلەتشۇناسلىق مەسىلىسىگە ئائىت تۆۋەندىكى ئۈچ پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان:

1. «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر».

2. دۆلەتنى پەقەت بىلىملىك ئادەملەر ۋە ھەن قانۇن، ئىبنىق بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق باشقۇرۇش كېرەك.

3. خان، پادىشاھ، بەگلەردە ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ بولۇش — بولماسلىقى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىي نورمىلىرى ۋە دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشى ياكى بۇزۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئۈچ مۇناسىۋەتنىڭ بىر - بىرىگە بولغان باغلىنىشىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۇنىڭ زور ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۆتكۈر تىل، يۇقىرى ماھارەتلىك كىنايە ئۇسۇلى ئارقىلىق كۆرسەتكەن. لېكىن، تارىختا ئۆتكەن بۈيۈك پەيلاسوپلاردىن پىلاتون، ئارىستوتېل، فارابى قاتارلىق ئالىملارمۇ بىر گەۋدە قىلىنغان بۇ ئۈچ مەسىلىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش دۆلەتشۇناسلىق ئىلمىي سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ قويالمىغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تۆۋەندىكى بىر نەچچە مىساللارنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى. مەسىلەن:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايىرماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

§ 18 ھەممە تەڭ ئىمىسى قانۇن ئالدىدا، بۆلەكچە بولماسەن ھۆكۈم ۋاقتىدا

يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشىنى قايىل قىلىدىغان بۇ قانۇن ئىدىيىسىنى بۇنىڭدىن مىڭ يىلچە ئىلگىرىكى ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ھۆكۈمنى ئۆز خاقانى ئالدىدا، خەلق ئالەم ئالدىدا تەنتەنە بىلەن جاكالىغان. شەكسىزكى، قانۇن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى بىر خىل ۋاستە. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇننى تۇتىدىغان ئامىل ئىجتىمائىي ئادالەتنى ۋە ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى ئادىل قانۇن بويىچە ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئەينى چاغدا ئىجرا قىلىنغان - قىلىنمىغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن ھۆكۈمنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. «قانۇن ھۆكۈمداردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدار ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن ئۇلۇغى قانۇننىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر». لېكىن، تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتىل، فارابى قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى كۆز قاراشلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قاراشلىرىغا زىتتۇر. پلاتون: «تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىكتۇر... ئادالەتسىزلىك قىلىش ھۇر (ئازاد) ئادەمگە تېخىمۇ

كۆپرەك يارىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۈچلۈك خوجايىن بولالايدۇ، ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزەلىگەنلەر جەمئىيەتنى قولىغا ئالالايدۇ ۋە ئەڭ ئەقىللىق كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ» ① دەيدۇ. ئارىستوتىل: «قۇللار ئەھلى ھايۋانغا ئوخشايدۇكى، ئىككىلىسىنىڭمۇ جىسمانىي كۈچىدىنلا پايدىلىنىلىدۇ... قۇللار مال ـ مۈلۈكنىڭ بىرقىسمى بولۇپ، خوجايىننىڭ مۈلكى ھېسابىغا كىرىدۇ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇشى تەبىئىي ھال. بەزىلىرى ھۆكۈم قىلىش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان»② دەيدۇ. بۇ مىساللاردىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن «ئادالەت» ھەققىدىكى مەسىلىلەردە ھەرگىزمۇ قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋارىسى ياكى شاگىرتى ئەمەسلىكىنى، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىچىدىن چىققان بۈيۈك مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە رېئال قانۇن ئىدىيىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر پەيلاسوپلىرىنىڭ، دانىشمەنلەرنىڭ، خان ـ پادىشاھلارنىڭ، نوپۇزلۇق مۆتىۋەرلەرنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋېلىشتەك ئىلاھلاشتۇرۇش پەلسەپىسىنى رەت قىلغان. ئۇلار «ئىنجىل» نى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى قىلغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ھەممە ئادەم

① پلاتون: «دۆلەت» تۈركچە تەرجىمىسى، 1- توم، 31- بەت.

② ئاشىنىل: «قەدىمكى يۇناندا سىياسىي چۈشەنچىلەر» تۈركچە تەرجىمىسى، ئىستانبۇل نەشرى، 163- بەت.

قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى كېرەك» دېگەننى ئۆلچەم قىلغان؛ ئۇلار پادىشاھ ـ خانلارنىڭ سۆزىنى ئادالەت ـ ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئالدىدا بەگ، قۇل، كەمبەغەل دېمەي ئادىل ھۆكۈم قىلىشنى ئۆلچەم قىلغان؛ ئۇلار ئوردىدىكى كۆپ ـ چىلىكنى تەشكىل قىلغان ئەمەلدارلارنىڭ سۆزىنى ئادا ـ لەت، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوردىدىكى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئەمەلدار ـ لارنىڭ سۆزلىرىنىڭ ھەقىقەت بولۇشى مۇتلەق ئەمەس دەپ قاراپ، بىرىنچى — ئادالەت، ئىككىنچى — خەلققە ياخشىلىق قىلماق، ئۈچىنچى — باراۋەرلىك، تۆتىنچى — ئىنسانىيلىق بولۇشنى ئۆلچەم قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن پەلسەپىگە دائىر ئىدىيىسىنى تارىختىكى ھەر خىل «قانۇن پەلسەپە» ئە ـ سەرلىرىنى يازغان پەيلاسوپلارنىڭ بەزى ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كونكرېت پەرقنى تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

مەسىلەن: گېگېلنىڭ 1821 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «قا ـ نۇن پەلسەپىسى» دېگەن كىتابى ئۇنىڭ «روھ پەلسەپىسى» نىڭ ئىككىنچى قىسمى، يەنى «ئوبيېكتىپ روھ» دېگەن قىسمىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا گېگېل ئۆز پەلسەپە ـ سىنىڭ ئالىي پرىنسىپىنى «مۇتلەق ئىدىيە» پرۇسسىيە پادىشا ـ ھى فرېدرىخ ۋىلگىلىم III ۋەدە قىلغان دەرىجە تۈزۈمىدىكى پا ـ دىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزۇش تۈزۈمىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى كېرەك دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئەسىر

دەرىجە تۈزۈمىنىڭ تونىنى كىيگۈزگەن، پادىشاھلىق ھاكىمىيەتكە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خۇشامەت قىلىپ، پادىشاھنى «ھەقىقىي ئەۋلىيا»، پرۇسسىيە پادىشاھلىق تۈزۈمىنى «دۆلەت تۈزۈمىنىڭ ئالىي شەكلى» دېۋالغان. گېگېل «ھەقىقىي ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغان پادىشاھلارنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئالىي پرىنسىپى قىلىۋال- غان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ھۆكۈمدارلار ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، قانۇن ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىلەن ھۆكۈمداردىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك» دېگەننى ئۆل- چەم قىلغان. قىسقىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىم- لىك ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى بىلەن بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئەمەلىي ھادىسىلەر بىلەن باغلاپ تەپسىلىي چۈشەندۈرگە- نىگە قارىغاندا، ئادالەت، قانۇن، دۆلەت ھاكىمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ تە- لىپىگە يارىشا توغرا ھەل قىلالىغان.

4

ئىلىم - پەنگە مۇھتاج بولۇۋاتقان ھازىرقى زامان ئەللىرى XX ئەسىرگە كەلگەندە ئۆز دۆلەتلىرىنى بىلىملىك كىشىلەرنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى بىلىم ئۈستىگە قويماقتا. شۇڭا، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ھازىر ئېيتىلىشى گەرچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس،

ئەمما بۇنىڭدىن مىڭ يىلچە ئىلگىرى بۇنداق ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىلمىي سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى كىشىلەرنى بىئىختىيار تەپەككۇر قىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلار ئۇزۇن زامانلار داۋامىدا سانسىز ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ئىدىيىۋى تەربىيە جەھەتتىن دۇچ كەلگەن بوران - چاپقۇنلار نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەنئەنىلىرىنى، جۈملىدىن تارىخىي، ئىلمىي، مەدەنىي مىراسلىرىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرۇشنىڭ يولىنى بىلىم ۋە بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشتىن تاپقان. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سەۋەبلەرنى بىلىم - مەدەنىيەت دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆز خەلقىگە بىلىملىك بولۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، دۆلەت باشقۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ بىلىملىك بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. بولۇپمۇ، بىلىملەر ئىچىدە ھەندىسە (گېئومېترىيە)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ماساھە (يەر يۈزىنى ئۆلچەش ئىلمى)، ھېساب، ئەدەبىيات ۋە باشقا ھەر خىل تىل ئىلمى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلغان. ئەگەر ھۆكۈمرانلار بۇ ئىلىملەرنى ئۆگەنمىسە، بىلىملىك بولمىسا، دۆلەتنى ئادىل باشقۇرالمايدۇ، خەلقنى بەخت - سائادەتكە ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت ئىلىم - مەرىپەتنىڭ بۇلىقىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پەلسەپىلىك تەپەككۇرلەرنىڭ بىرى— بىلىم ۋە ئۇنىڭ

قەدىر - قىممىتى ھەققىدىكى پىكىرلەر بولۇپ، بۇنى تۆۋەندىكى بېيىتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

2603 ئەي ئەقلى تولۇق ئەر، بىلىملىكنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەل چوڭى قىل.

208 پۈتۈن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپى ئول
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.

313 بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بېيىتلەر ئارقىلىق ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنىڭ نامايەندىسى بولغان ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ رولى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىگە يۈكسەك باھا بېرىپ، بىلىم ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن نەزمىلەشتۈرگەن. شائىر بارلىق قەدىر -قىممەت، ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ بىلىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى؛ نادانلىقنىڭ، بىلىمسىزلىكنىڭ كىشىلەر يىرگىنىدىغان قەبىھ نەرسە ئىكەنلىكىنى، بىلىمنى جەمئىيەت ۋە خەلق ئۈچۈن ئىشلەتمىسە، ئۇ خۇددى سايىنىڭ تېشىغا ئوخشاش قەدىرلەنمەيدىغانلىقىنى؛ گويا ئىپار ئۆزىنىڭ خۇشپۇرىقىنى يوشۇرالمىغىنىدەك، بىلىممۇ ئۆزىگە خاس نۇر چېچىپ تۇرىدىغان بەخت - سائادەت مەنبەسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ

ئىنتايىن چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ئەقىل دېگىنى ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت ئىشىنى باش-قۇرۇشقا قاتنىشىدىغان دىپلومات خادىملارنىڭ بىلىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، دىپلوماتىك ئەلچىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە بولغان تەسىرى قاتارلىق مەسىلە-لەرنى تۆۋەندىكى بېيىتلەردە بايان قىلغان:

2633 ئۇ بىلسۇن ھېساب ۋە گېئومېترىنى،
كەسىر ھەم يەر ئۆلچەش ئىلمىنى.

2636 پۈتۈن تىلدا سۆزلەشنى بىلسۇن تىلى،
پۈتۈن خەتنى ئوقۇسۇن، پۈتۈسۇن قولى.

2634 يەنە دامكا - شاھماتنى ئۇ بىلسۇن خوپ،
ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئالسۇن ئۇتۇپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشىغان شۇ ئەسىردىكى «نام ئەلاچىلىقى» ئېقىمىدىكىلەرگە ئوخشاشلا، خۇداغا ئېتىقاد قىلىش نۇقتىئىنەزىرىدىن قۇتۇلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ماتېرىيالىزملىق خاھىشقا ئىگە ئىدى. چۈنكى ئۇ ئۆز ئەسىرىدىكى بىر قانچە بېيىتلەردە ھاياتنىڭ ماددىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى، ماددىي دۇنيا بولمىسا ھاياتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن:

ئۇ ھاياتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى «تۆت خىل ماددا» (تۆت تادۇ) نىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا باغلىق

دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ تۆت خىل ماددىنى سۇ، ئوت، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت دەپ چۈشەندۈردى.

ئۇ يەنە سەييارىلارنىڭ ئورۇنلىشىشىنى كۆرسىتىش تىن تاشقىرى، ئالەم بوشلۇقىنى 12 بۇرجقا بۆلىدۇ.

مەسىلەن: 1 - قوۋى (ھەمەل)، 2 - ئود (سەۋر)، 3 - قۇچىق (ئەسەد)، 4 - ئەرەنتىر (جەۋزا)، 5 - ئارسلان (سۇنبۇل)، 6 - بۇغداي بېشى (سەرەتان)، 7 - ئولگى (مىزان)، 8 - چادال (ئەقرەپ)، 9 - يا (ھوت)، 10 - ئوغلاق (قەۋس)، 11 - كۆنەك (جەدى)، 12 - بېلىق (دەلۋە).

بۇ 12 بۇرجنى ئۈچتىن تۆتكە ئايرىپ چىقىدۇ:

142 ئۈچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۈچى يازغىدۇر،
قىشنىڭدۇر ئۈچىسى، ئۈچى كۈزگىدۇر.

دېيىش ئارقىلىق ئەتىياز، ياز، كۈز، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسىلنى ئايرىيدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى سخېما بويىچە چۈشىنىش مۇمكىن:

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى مەدرىس پەلسەپىسى ۋە كېيىنكى بەزى پەيلاسوپلارنىڭ «مۇتلەق روھ» پەلسەپىسىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئادەمنىڭ بىلىملىك بولۇشى تەقدىرگە باغلىق ئەمەس، ئادەم ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، قورساقتىن بىلىملىك قىلىپ بالا تۇغىدىغان ئانا مۇ مەۋجۇت ئەمەس، ئادەم تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ يېتىلىش

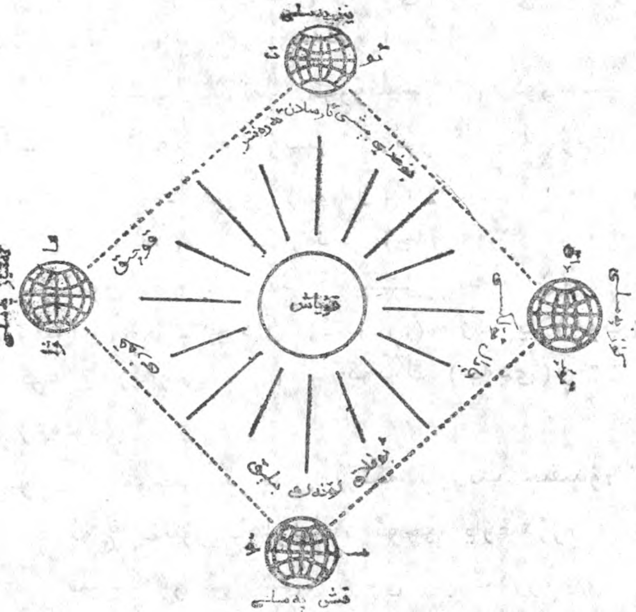

جەريانىدا تەپەككۇر قىلىش، بىلىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەق-
قىياتى بويىچە بىلىملىك بولۇپ يېتىشىدۇ. بىلىمنى ئۈز-
لۈكسىز ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىگىلىگىلى بولىدۇ، دەپ
ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان.

5

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەخلاق ئىنسانىنىڭ قىم-
مەتلىك پەزىلىتىدۇر» دېگەن ئىنسانپەرۋەرلىك مەس-
لىسىگە دائىر پەلسەپىۋى كۆز قارىشى «قۇتادغۇ بىلىك»
تە خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، كىشى شۇنداق توغرا بولۇ-
شى كېرەككى، ئۇچى - تېشى ئوخشاش بولۇپ مۇناپىقلىق
قىلمىسا، خەلققە خىيانەت قىلماي يامان ئىشلاردىن يىراق،
ئاق كۆڭۈل بولسا، خەلق ئالدىدا يۈرىكىنى ئالقىنىدا
تۇتۇپ، مانا مېنىڭ يۈرىكىم دەپ خەلققە كۆرسىتەلىسە،
يەنى ئەل ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ پاك يۈرىكىنى خەلق-
قە كۆرسىتەلىسە، شۇ چاغدا سەن ئەخلاقلىق ھەقىقىي ئادەم!
ھەقىقىي ئەخلاق چوڭقۇر ئەقىلدىن كېلىپ چىقىدۇ، دەيدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا
بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمىي ۋە يۈكسەك مەدە-
نىيەتلىك بىر مىللەتنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى. ئۇ، ئەدەبىي
ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە،
ھەم «سىياسەتنامە» ياكى دۆلەتشۇناسلىق، ھەم ئىجتىما-
ئىي تەلىم - تەربىيە ۋە ئۇزاق ئۆتمۈش ھايات بىلەن
قاراخانىلار دەۋرىدىكى رېئال ھاياتنى ئۆزىدە مۇجەس-
سەملەشتۈرگەن سىستېمىلىق بىر ئىلمىي ئەسەر. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇيغۇر تارىخىنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار سەلتەنە-
تى تارىخى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىنى،
قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ پەلسەپە، قانۇن، ئېتىكا، تەلىم-
تەربىيە، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق
قىلىشتا زور ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەزى ئالىملار بۇ ئەسەرنى «تېخى قول تەگمىگەن
ئابىدە» دەپ قارايدۇ، مۇشۇنىڭ ئۆزىلا «قۇتادغۇ بى-
لىك» نى داۋاملىق تەتقىق قىلىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملى-
قىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بىزنىڭ ئېلىمىزدىمۇ، «قۇتادغۇ بىلىك» دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. جۈملىدىن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىمۇ مۇھىم نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسى قىلىپ تۇتۇۋاتىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرگە «شاكىلىنى تاشلاپ، جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» تىن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ھىمىت مەقسۇت

بۈيۈك ئالىم، يېتىلگەن ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى — مەزمۇنىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى، قۇرۇلمىسىنىڭ پىششىق ۋە مۇستەھكەملىكى بىلەن داستانچىلىق سورۇنىدا تۆردىن ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىك قىممەتلىك بەدىئىي نەمۇنە.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەمۇنىلىك بەدىئىي ئەسەر بولۇشى ئۇنىڭ ئىپادىلىگەن مول مەزمۇنى، پىششىق ۋە مۇستەھكەم قۇرۇلمىسىدىن باشقا، يەنە ئۇنىڭدىكى باي ۋە گۈزەل ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا گۈللەپ ياشناۋاتقان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ فېئوداللىق بازىسى بىلەن ئۇنىڭغا ماس كەلمەيۋاتقان ئۈستقۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مەركىزىي ھالقا قىلىپ، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار سى-

ياسي، ئىدىيىۋى، پەلسەپىۋى، قانۇنىي، ئەخلاقىي، ئىجـ
تىمائىي ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە بەدىئىي ئەدەـ
بىياتنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولـ
غان زىددىيەت توقۇنۇشلىرىنى تەسۋىرلـەش ئۇسۇلـىدىن
پايدىلىنىپ، قاراخانىلار دۆلىتىدە پەيدا بولغان يېڭى ۋە
مۇرەككەپ كۈرەشلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

يىرىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھېچقانداقى توقۇنۇشـ
سىز (توقۇنۇشنى ئىپادىلىمەي) ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچـ
نى نامايەن قىلالمايدۇ. چۈنـكى ھەر قانـداق ئەدەبىـي
ئەسەردە ئادەم يېزىلىدۇ، ئادەم بولسا جەمئىيەتنى تەشـ
كىل قىلىدۇ. جەمئىيەت تۈرلۈك تۈمەن زىددىيەت بىلەن
تولغان بولىدۇ. ئەدەبىيات جەمئىيەتتىكى ئەنە شۇ زىددىـ
يەتلەرنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئەينىكىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ،
خەلقنى تەربىيىلەش، خەلقنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇش مەقسـ
تىگە يېتىدۇ.

بىز پۈتۈن داستاننى رەڭگـا رەڭ گـۈزەل نەقىش
بىلەن بېزەلگەن ھەيۋەتلىك بىر سارايغا ئوخشاتساق، ئەـ
سەردىكى كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرـ
مىشتىن ئىبارەت تـۆت پېرسوناژ ئەنە شۇ ھەيۋەتلىك ساـ
راينى كۆتۈرۈپ تۇرغان تۆت تۈۋرۈك. بۇنىڭ ئىچىدـ
كى كۈنتۇغدى پۈتۈن سارايىنىڭ ئېغىرلىق نۇقتىسى چۈشـ
كەن مەركىزىي تۈۋرۈك بولۇپ، ئەدەبىي ئاتالغۇ بىلەن
ئېيتقاندا باش قەھرىماندۇر.

ئەدىب ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر كۈچى ۋە سىمۋوللۇق
ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، باش قەھرىمان كۈنـ

تۇغدىنى يۈكسەك دەرىجىدە غايىۋىلاشتۇرۇپ، ئادىل قا-
نۇنىڭ سىمۋولى — ئادىل پادىشاھ ئورنىدا مۇنداق
تەسۋىرلەيدۇ:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم،

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

يۇقىرىدىكى ئۈچ بېيىتتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يۈكسەك مەزمۇن يالغۇز ئەينى زامانلاردىلا ئەمەس، بەلكى مىڭ يىللىغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ ئىنسانىيەت ئاتوم دەۋرىگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق. بۈگۈنكى كۈندە «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن سىياسىي شۇئارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بۇ كۆز قاراشنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئەسەردىكى ئايتولدى بەخت - سائادەت سىمۋولى. ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش ئەقىل - پاراسەتنىڭ سىمۋولى. رېئال دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنيالىق يولىنى تاللىۋالغان ئودغۇرمىش بولسا، قانائەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ، كېيىنكى ئۈچ پېرسوناژ تۈرلۈك يوللار

بىلەن ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق
ئاساسىي باش قەھرىمان كونتۇغدىغا ياندىشىدۇ. ئەدىب
ئەنە شۇ تۆت پېرسوناژنىڭ كونتۇغدىنى دەۋر قىلىپ ئې-
لىپ بارغان سۆھبىتى، بىر - بىرىگە يوللىغان مەكتۇبلى-
رى ۋە ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق داستانىنىڭ مۇستەھكەم
سىيۇژىت لىنىيىسىنى قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سىياسىي،
پەلسەپىۋى، قانۇنىي، ئەخلاقىي ئىدىيە سىستېمىسىنى
ئەنە شۇ سىيۇژىت قۇرۇلمىسىغا سىڭدۈرۈپ، سوئال - جا-
ۋابلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق روشەن ئەكس ئەت-
تۈرۈپ بېرىدۇ.

تۆت پېرسوناژنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى دراماتىك
دىئالوگ شەكلىنى ئالىدۇ. مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ ئىلغار پەل-
سەپىۋى كۆز قارىشى ۋە لىرىك ھېسسىياتىنى ئەنە شۇ
تۆت پېرسوناژ سۆھبىتىگە سىڭدۈرۈپ، ئۆچىنچى شەخس
تىلى بىلەن ئىزھار قىلىدۇ. داستاندىكى بۇ ئىپادىلەش
ئۇسۇلى كىتابخاننى ئۆزىگە ماگنىتتەك جەلپ قىلىپ، شۇ
سۆھبەتكە قاتنىشىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا ئىگە قىلىدۇ.

مۇئەللىپ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىۋى ئىپادى-
لەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، تۆت پېرسوناژنىڭ تى-
لى ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر خىل قاتلاملىرى-
دىكى ماھىيەتلىك زىددىيەتلەرنى تەسۋىرلەش جەريانىدا
پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارقىن سۈرەتلەپ، ھەر بىر كون-
كرېت ۋەقە تەپسىلاتلىرىدا ئۆزىنىڭ ئالىيجاناپ ئىدىيە-
سىنى، ئىلغار كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك» يېڭى نەشرىنىڭ 6 -، 7 -

بەتلىرىدە ئىپتىلغانىدەك «بۇ ئەينى زامان ئىجتىمائىي ھاياتى بىلەن زىچ باغلانغان، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن رېئاللىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ئەدەبىي ئەسەر» بولۇپ، «نۇرغۇن تەسۋىرلەردە رېئالىزم نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ». ئېلىگ (خان، پادىشاھ)، ۋەزىر، ھاجىپ، ھەربىي قوماندان، ئالىم، شائىر، خەزىنىچى، كاتىپ، ئەسكەر، ساقى، ئىشىك باققۇچى، ئاشپەز، دېھقان، چارۋىچى، سودىگەر، ھۈنەرۋەن - كاسىپ، خىزمەتچى، ئەلچى قاتارلىقلار داستاندا مۇناسىپ ئورۇننى ئىگە بولۇپ، بۇ ئىجتىمائىي قاتلاملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنى ھەققىدە ئېنچام ۋە ئىشىنەرلىك بەدىئىي خاراكتېرىستىكا بېرىدۇ. مەسىلەن:

545 ئەل ئىچرە كىم ئالسا بىر ئۆستۈن ئورۇن،
تۈزسۈن ئەل ئۈچۈن بىر ياخشى قانۇن.

5302 پېقىر، تۇل، يېتىمنى قورۇغدا ئامان،
شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايەن.

2115 تەكەببۇر بولۇش بەگكە لايىق ئەمەس،
تەكەببۇرلۇق بۇزار دۇرۇس يولنى، بەس.

دېيىش ئارقىلىق، ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ھۆكۈمدارلار ئالدىغا ناھايىتى زور مەسىلىنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېر ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرسە،

4403 پۈتۈن جانى بار ئاچ بولۇر ھەم تويۇر،
تىرىك بولسىلا ئاڭا مۇھتاج ئېرۇر.

4404 ساڭا ھەم، شۇبھە يوق، كېرەك بۇ كىشى،
پۈتەركىم، ئۇنىڭلە گېلىڭنىڭ ئىشى.

4417 نەسىبە ئالۇرلەر تۈمەن مىڭلىغان—
يۈرۈچى يەر ئاشنى، ئۇچقانلىرى دان.

دېيىش ئارقىلىق مۆمىن، قولى كەڭ، ئىشچان، بارلىق جانىۋارلارنىڭ نىجادكارى دېھقانلارنىڭ خاراكتېر ماھىيىتىنى روشەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ.

4440 بۇلار بەك ئاق كۆڭۈل، چىن راستچىل ئېرۇر،
كىشىگە يۈكىنى يۈكلىمەس بولۇر.

4441 يېمەك ـ كىيمەك، ئۇلاغ ـ ئات، ئايغىر ۋە يۈك—
تۇشۇچى بۇلاردىن چىقار بەلگۈلۈك.

4442 قىمىز، سۈت، يا يۇڭ، ياغ، قېتىق يا قۇرۇت،
بىسات يا كىگىز ھەم ھوزۇر ئۆيگە تۇت.

يۇقىرىدىكى مىسرالارنى ئوقۇغاندا، كىتابخان ئۆزىنى گويا چارۋىچىلار ئارىسىدا ياشىغاندەك ھېس قىلىپ، كۆز ئالدىدا چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش كارتىنىسى يارقىن

گەۋدىلىندۇ. ھەر بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھ سۈرەتلەنگەن
ھۇنداق مىساللارنى داستاندا كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.
ئەسەردىكى تۆت پېرسوناژ كونتېكىستىدىكى مەركەز
قىلىپ، سىپلىشتۇرما ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ، بىر - بى-
رىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە بىر - بىرىنى ئۆزئارا يورۇ-
تۇپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە شۇغۇللان-
غان كەسپىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ
خاراكتېرىدىكى پەرقلەر بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىماي-
دىغان ھايات پائالىيەتلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.
ئەدىب ئۆز داستانىدا پەندى - نەسىھەتكە ناھا-
يىتى زور ئورۇن بەرگەن. بۇ پەندى - نەسىھەتلەر توغ-
رىدىن توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسسىز قۇرۇق شوئار
ياكى روھىي چۈشكۈنلۈك بىلەن سۇغىرىلغان دىنىي تە-
سەۋۋۇپ سەپسەتىلىرى بولماستىن، بەلكى ئىنسانىيەت ھا-
ياتىدىكى خىلمۇ خىل تەجرىبە - ساۋاقلار ئاساسىدا
جۇغلانغان، رېئال تۇرمۇش ئوچىقىدا تاۋلانغان پەلسەپى-
ۋى پىكىر جەۋھەرلىرىدۇر. شۇڭلاشقا ئەدىبنىڭ بۇ ئىدى-
يىسى ئەينى زاماندىلا ئەمەس، بەلكى ھازىرمۇ ساپ ئال-
تۇندەك نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

2030 سۈرەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

2032 زۇلۇم — ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن — سۇ، ئۇ ئاقسا نېمەتلەر ئۈنەر.

2033 بولاي دېسەڭ ئەلگە ئۆزۈن ھۆكۈمران،
قانۇن تۈز يۈرۈت، خەلقنى ئاسرا ھامان.

5200 بۇ كۈن ياخشى بولسۇن دېسەڭ بارچىسى،
ئۆزۈڭ ياخشى بولغىن، ئى ئەل كاتتىسى.

پېرسوناژ تىلى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پەندى-نەسىھەتلەر بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدۇ.

سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ ئۈنۈملۈك بىر شەكلى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ زىددىيەتلىك ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ ۋە شۇ ئاساستا جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ياردىمى بولىدىغان ئاساسلىق زىددىيەتلەرنى تېپىپ چىققىلى، بۇ ھەقتە ئىلمىي كۆز قاراشقا ۋە ئۇنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغىلى، بۇ ئارقىلىق ئىلغار ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا تۆت پېرسوناژنىڭ سۆھبىتىنى تەسۋىرلەش جەريانىدا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بۇ خىل ئۈنۈملۈك ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆ-

زىتىشتىن ھاسىل قىلىغان دىداكتىك كۆز قاراشلىرىنى كەڭ - كۇشادە بايان قىلىدۇ. مەسىلەن، قانۇن ھەققىدە ياخشى - يامانىنى سېلىشتۇرۇپ:

2034 ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلۇر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىيەر ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

1458 قانۇننى تۈز ياخشى قانۇن تۈزگۈچى،
يامان تۈزسە بولۇر تىرىك ئۆلگۈچى.

دېسە، ئەمەلدارلار ھەققىدە ياخشى - يامانىنى سېلىشتۇرۇپ:

890 يامان باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۈگەر،
گەر ياخشى بەگ ئولسا، يامانلار بىتەر.

895 ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۈزۈلەر.

دەيدۇ. بىلىملىك ۋە بىلىمسىزنى سېلىشتۇرۇپ، بىلىم ۋە بىلىمكنى ئۇلۇغلاپ، ئوبرازلىق تىل ۋە ئوخشىتىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق:

260 جاھاندا نېمە بار بىلىمدىن قىممەت،
بىلىمسىز دېسە ئەر ئۇچۇن بەكمۇ سەت.

262 بىلمىسىزگە تۆردە ئورۇن بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.

263 بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەڭ بۇرۇن.

دېسە، كىچىك پېئىللىق بىلەن تەكەببۇرلۇقنى سېلىشتۇرۇپ:

2233 كىچىك دىل ئۇلۇغلۇق سۆرەر كۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق ھامان.

دەيدۇ. ئاز سۆزلەش بىلەن كۆپ سۆزلەشنى سېلىشتۇرۇپ، ئاز سۆزلەپ كۆپ ئاڭلاشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ كۈچى ئارقىلىق ئوبرازلىق تىل بىلەن مۇنداق يورۇتۇپ بېرىدۇ:

1915 ئىشتىمەك قۇلاققا بېغىشلايدۇ زەۋق،
تولا سۆزلىگەن سۆزدە كۆپ پايدا يوق.

2684 بۇ ئاغزىڭ مىسالى بىر ئۆڭكۈر ئېرۇر،
سۆزۈڭ چىقسا ئۇندىن تاڭ يېلى بولۇر.

2686 ئېغىزدىن گەھى ئوت، گەھى سۇ چىقار،
قوزەر بولسا بىرسى، ئۇ بىرسى بۇزار.

2687 كۆيەر ئوتقا ئوخشاش كېرەكسىز سۆزۈك،
ئېغىزدىن چىقارما، كۆيەرسەن ئۆزۈك.

مۇئەللىپ يۇقىرىدىكى مىسرالاردا ئاز سۆزلەش بىلەن كۆپ سۆزلەش ئوتتۇرىسىدىكى پايدا ـ زىيان توقۇنۇشىنى ئېچىپ تاشلىغاندىن كېيىن، يەنە شۇ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، راست سۆزلەش بىلەن يالغان سۆزلەشنىڭ ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ، يالغان سۆزلىگۈچىگە ئاچچىق بىر قامچا ئۇرىدۇ:

5079 بەگ راست سۆز بولغۇلۇق ۋە تانماس كېرەك،
سۆزدە تۇرماسنى ئەر دېمەس كېرەك.

5080 بىر ئېيتقان سۆزىدىن يانمايدۇ ئەرەن،
سۆزىدىن يانغۇچى خوتۇندۇر، دېمەك.

مۇئەللىپ سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ھايات دېڭىزىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدىن تارتىپ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە دائىم ئۇچرايدىغان ئەڭ ئەقەللىي پەرقلەرگىچە سەل قارىمىغان، مېھمان چاقىرىش ھەققىدىكى تۆۋەندىكى بېيىتلەردىن بىز بۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز:

4663 بولۇر تۆت خىل تەكلىپ قىلىنغان ئادەم،
بارۇر جايمۇ تۆت خىل بولۇر، ئى بۇتام:

4664 بىرى، ئاشقا تەكلىپ قىلىنغان ھامان—
باۋۇر ۋە نە بەرسە، ئىچەر، يەر ھەرئان.

4665 بىراق، ئۆز ئۆيىگە قىچقارماس كىشى،
ئاماقنى ئۆزىلا يېيىشتۇر ئىشى.

4666 يەنە بىرسى، قىچىرسا ئاشقا بارۇر،
ئېشىن يەر، ئۆزىمۇ ئۆيگە قىچقىرۇر.

4667 بىرىكىم، كىشىنىڭ بارماس چىپىغا،
ئۆزى ھەم كىشىنى ئېيتماس چىپىغا.

4668 ئۆلۈك ئۇ، ئۇنى سەن تىرىكتۇر دېمە،
تىرىكلىكتە ھەرگىز ئاڭا قېتىلما.

4669 يەنە بەزىلەر بار، بارمايدۇ پەقەت،
سويۇپ قانچە مالنى، بېرۇر زىياپەت.

يۇقىرىدىكى مىسرالاردا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تۇرمۇشتا ئۇچراپ تۇرىدىغان تۆت خىل ئادەمنىڭ مىجەز - خاراكتېرى ئېچىپ بېرىلگەن بولۇپ، ھەر بىرى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئومۇملۇققا ئىگە.

داستاندىكى ھەر بىر كۇبلېت بېيىتتە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ سالمىقى ئوخشاش ئەمەس، شۇنداقلا

ھەر بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەرنىڭ ۋەزنىمۇ ئوخشاش ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىدە بىر بېيىتنىڭ ئۆزىدىلا زىددىيەتلىك ئىككى تەرەپ روشەن ھالدا سېلىشتۇرۇلۇپ، ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسا، بەزىدە بىر قانچە بېيىت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. يۇقىرىدىكى مىسرالاردا بۇ پاكىت ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئۇلۇغ ئەدىب ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى چوڭقۇر سىڭگەن ئۇلۇغۋار غايىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەنە ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەرنىڭ كۈچىدىنمۇ ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، داستانىنىڭ تىلىنى ئوبرازلىق، جانلىق، كونكرېت قىلىپ، ئوي - پىكىرنى چۈشىنىشلىك ھەم ئىخچام ئىپادىلەپ بەرگەن. مەسىلەن: ئاچكۆزلۈك، مال - دۇنياغا بېرىلىپ ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇش قاتارلىق ئىنسان پەزىلىتىنى يەرگە ئۇرىدىغان پەسكەش قىلىقلارنى غەزەپ بىلەن سۆكۈپ:

1408 گويا بىر تۇزلۇق سۇ بۇ دۇنيا مېلى،
كىشى قانماس ئىچىپ، نەم بولماس تىلى.

2866 خىيانەتچى نەگە قول سۇنسا ئەگەر،
دېڭىزمۇ سوغىلار، قۇرۇپ كېتەر يەر.

دېسە؛ بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئەقىلسىز بولىدىغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارنى مېۋسز دەرەخكە، قا-
راڭغۇ ئۆيگە ئوخشاتسا، بلم ۋە ئەقلنى قاراڭغۇ ئۆي-
نى يورۇتقۇچى چراغقا ئوخشتىپ مۇنداق دەيدۇ:

2455 ئەقلسز كشدۇر يېمشسز ياغاچ،
نە قلغاي يېمشسز دەرەخلەرنى ئاچ؟

1840 كشى تۈن كەبى بر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقل بر چراغدەك كۆلى يورۇتۇر.

هۆكۈمدارلار بلەن خەلق ئوتتۇرسدىكى مۇناسى-
ۋەتنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن:

1412 خەلق قوي كەبدۇر، بېگدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېهربان.

دەپ يازدۇ.

ئوخشتىش ئستلستك ۋاستلەر ئچدە ئەڭ كۆپ قوللنلدىغان ۋاستە بولۇپ، ئوخشتىش ئارقلق مەلۇم ئوخشاشلقى بولغان ئككى شەيئىنڭ بىرى ئارقلق، يەنە بىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش مەقستىگە يەتكىلى بولىدۇ. ئوخشتىش ئارقلق بىرمۇ داۋلى چۈشەندۈرۈل-گەندە، ئوخشالغۇچى شەيئى بلەن ئوخشىغۇچى شەيئى ئوتتۇرسدىكى ئچكى باغلنىش گەۋدلەندۈرۈلۈپ، تل-

مىلق جانلىق، كونكرېت، ئوبرازلىق بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى، بۇ ئارقىلىق ئابستراكت داۋلىنى كونكرېت، مۇرەككەپ داۋلىنى ئاددىي، جانسىز داۋلىنى جانلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

دېمەك، «گويا»، «كەبى»، «تەك» قاتارلىق ئوخشىتىش سۆز قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق تۈزۈلگەن يۇقىرىقى مىسرالاردىكى ئوخشىتىشلاردا تويىماس، ئاچكۆزلەر ئۈچۈن مال دۇنيا «تۈزلۇق سۇ» غا ئوخشىتىلسا؛ بىلىمسىز، ئەقىلسىز كىشىلەر «مېۋىسىز دەرەخ» ۋە «قاراڭغۇ ئۆي» گە ئوخشىتىلغان. بىلىم ۋە ئەقىل قاراڭغۇ ئۆينى يورۇتقۇچى «چىراغ» قا ئوخشىتىلغان. خەلق «قوي» غا ئوخشىتىلسا، هۆكۈمدارلار «چوپان» غا ئوخشىتىلغان بولۇپ، ئوخشىتىشنىڭ كۈچى بىلەن بۇ شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئابستراكت ۋە مۇرەككەپ باغلىنىشلەر كونكرېت جانلىق، ئوبرازلىق ۋە چۈشىنىشلىك ئىپادىلەپ بېرىلگەن.

ئۆگدۈلمىشنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىگ بەگكە ئەسكەر توغرىلىق ئېيتقانلىرى تەسۋىرلەنگەن تۆۋەندىكى مىسرالارنى ئوقۇغاندا، مۇئەللىپنىڭ ئىستىلىستىك ۋاستىلەر ئىچىدىكى ئوخشىتىش كۈچىدىن ماهىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئوبراز يارىتىش مەقسىتىگە قانداق يەتكەنلىكىگە قايىل بولۇشقا مەجبۇر بولىمىز:

2310 سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،

تۇتۇشقاندا يىلۋىز بىلەكلىك كېرەك.

2311 توڭگۇز كەبى تەرسا، يۈرىدەك كۆچى
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

2312 ئۇ بولسۇن ھىلىگەر قىزىل تولكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۆگىدەك.

2313 سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسە قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314 قارا، بولسۇن ھەممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچەسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

يۇقىرىدىكى مىسرالاردا مۇئەللىپ ئوخشىغۇچى ئوچۇن گەرچە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ يىرگىنچلىك بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى تاللىۋالغان بولسىمۇ، بۇ ئوخشىتىش چەكچىنىڭ ئوبرازىغا قىلچە نۇقسان يەتكۈزمەيلا قالماستىن، بەلكى بۇ ھايۋانلارنىڭ ئۆزىنى قوغداش ۋە ئۆز دۈشمەنلىرىنى يېڭىشتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق چەكچىنىڭ ياۋ بىلەن ئېلىشقاندا قانداق بولۇشى لازىملىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر مىزاننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇڭا بۇ مىسرالارنى ئوقۇغاندا، ئادەمنىڭ كۆز ئالدىدا قانداقتۇ بىر سەلبىي قىياپەت ئەمەس، بەلكى بەستىدىن كۈچ يېغىپ تۇرىدىغان بىر چەكچىنىڭ جەسۇر قىياپىتى، ئۇنىڭ دۈشمەن بىلەن ئېلىشقان ۋاقىتىدىكى باتۇرلۇقى، غەيرەت - شىجائىتى، ئۆچ ئېلىشتا تەرسا، چاققانلىقى،

دۈشمەننى يېڭىشتا قەتئىي ۋە ئۇستاتلىقى، ئۆزىنى قوغداشتا ھوشيار ۋە سەگەكلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خۇددى كۆپتۈرمە سۈرەتتەك گەۋدىلىنىدۇ.

بەدىئىي ئەسەردە بەزى جانسىز شەيئىلەر جانلىق قىلىنىپ، ئوي - پىكىرگە ئىگە ئادەم سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، بۇ ئارقىلىق ھېسسىيات جانلىق ۋە يارقىن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئەدەبىياتتا جانلاندۇرۇش دېيىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەرنىڭ جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ:

2647 پەزىلەت بىلەن ئەر قولى گەر سۇنار،
بۈيۈك تاغ ئېگىپ باشىنى يەرگە قويار.

بۇ مىسالدا جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن پەزىلەتلىك ئادەمگە تاغمۇ باش ئېگىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق، لىرىك ھېسسىيات كۈچى بىلەن ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ كۆتۈرۈپ، پەزىلەتلىك ئادەمنىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

بايان، تەسۋىر، لىرىكا بەدىئىي ئەدەبىياتتا كەم بولسا بولمايدىغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمما ئۇلار بىر - بىرىدىن زادىلا ئايرىلمايدۇ ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە كەڭ مەزمۇنىنى

يۇرۇتۇپ بېرىشتە بۇ ئۈچ ۋاسىتىنىڭ ئوينىغان رولى ناھايىتى زور.

ئەدەبىي ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان ئوي - پىكىر ھەر قانچە ئۇلۇغ ۋە ھەر قانچە ئەھمىيەتلىك بولسىمۇ، شۇ مەزمۇننى تولۇق ۋە مۇۋاپىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئۇنۇملۇك ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلمىسا، كۆتكەن مەقسەتكە تولۇق يەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدە يۈكسەك ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان مۇھىم مەسىلە.

بۇ تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقىشقا قادىر ئۇلۇغ ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ پىشقان بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ئوبرازلىق تىل ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئۈنۈملۈك تەسۋىرلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كىتابخانلارنى ئۆزى تەسۋىرلىگەن بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە تەبىئىي ھالدا باشلاپ كىرىدۇ. مەسىلەن: كۈنتۇغدى ئېلىگ دۇنيادىن قول ئۈزۈپ، تەركىدۇنيالىق يولىنى تۇتقان دانىشمەن، پەيلاسوپ ئودغۇرمىشنى ئالدىغا چاقىرتىش ئۈچۈن، مەكتۇپ بىلەن ئۆگدۈلمىشنى بىر نەچچە قېتىم ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. مەكتۇبنى ۋە ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىشنىڭ سۆھبىتىنىڭ بايانى ئىپادىلەنگەن تەسۋىرنى ئوقۇغاندا، كىتابخان ئۆزىنى تەبىئىي ھالدا ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولغاندەك ھېس قىلىدۇ. مۇئەللىپ بۇ جەريانىنى تەسۋىرلەپ، ئاخىرىدا ئۆگدۈلمىش ئودغۇرمىشنى قايىل قىلالماي قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى كەچىنىڭ ۋە سۈبھى كۆتۈرۈلگەندىن كېيىنكى تاڭنىڭ مەنزىرە تەسۋىرىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

3283 قۇياش ياندى يەرگە هەم قويدى بىشىن،
يورۇق دۇنيا مەڭزى قىزارتتى تۇسىن.

3284 يىپىپ ساچىن ساما، ياپتى نۇر يۈزىن،
گۈزەل زۇلپى قاپلاپ كەتتى يەر يۈزىن.

3288 يىپەك قالقان ىبشىن چىقارغان هامان،
يۇرۇق يۈز كۆلەردەك يورىدى جاھان.

4967 كۆلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورىدى جاھاننىڭ هەر ئىككى يۈزى.

4968 قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىن،
يورۇتتى ۋادى هەم دەريالار يۈزىن.

4959 قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سىرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭىدەك ئىرىغ.

4960 قۇياش سۈرتتى يۈزگە سىرىق زەپىران،
هاۋارەڭ شىشىگە پۈركەندى جاھان.

4961 مەشۇقلەر قىشىدەك بولۇپ ئاسمان،
هەبەش - زەڭگى تۈسىگە كىردى جاھان.

4966 پەلەك يىرتتى كىيىگەن قارا كۆڭلەگىن،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىن.

ئوخشىتىش ۋە جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن بۇ مەنزىرە تەسۋىرىنى ئوقۇغاندا، ئادەمنىڭ كۆز ئالدىغا كەچكى شەپەق ئاستا - ئاستا خىرەلىشىپ، ئاسمان گۈمبىزىنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، كۆل نۇرى ئۆچۈۋاتقان تەبىئەت مەنزىرىسى ۋە سۇبھى كۆتۈرۈلۈپ، تاڭ سۈزۈلۈپ، ئەمدىلا باش كۆتۈرگەن قۇياش نۇرى جاھاننى يورۇتۇۋاتقان مەنزىرە سىزىلغان ئىككى پارچە چىرايلىق سۈرەت نامايەن بولىدۇ.

داستاننىڭ سيۇژېتى ۋە پېرسوناژ تەسۋىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بۇ مەنزىرە تەسۋىرلىرى پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ۋە ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا چوڭ رول ئوينىغان.

مۇئەللىپ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، بايان، تەسۋىر، لىرىكا قاتارلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوللانغاندا ئىخچام، جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭدار خەلق تىلىدىن پايدىلاندى. داستان تىلىنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىنى، خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى ئىشلەتتى. مەسىلەن:

881 ئەگەر كىرسە ئاق سۈت بىلەن ياخشى خۇلق،
ئۆلۈم تۇتمىغۇنچە ئۆزگەرمەس قىلىق.

بۇ بېيىتتە «سۈت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ» دېگەن خەلق ماقالى ئىشلىتىلگەن بولسا؛

2692 قىزىل تىل — قارا باشقا دۈشمەن يامان،
ئۇنىڭدىن ھەزەر قىل، ياشارسەن ئامان.

دېمەك بۇ بېيىتتە «ئېغىز يۇگۈرۈكى باشقا» (چىقىدۇ) دېگەن تەمسىل ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

4642 تىلەسەڭ كېسەلسىز ئۆمۈر، ئەي تېگىن①،
ئېتى «ئازيە» دېگەن دورىنى يېگىن.

بۇ بېيىتتە «قورسىقىڭ ئاغرىسا نەپسىڭنى يىغ» دېگەن ماقالدىن پايدىلانغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

«شېئىر يېزىشمۇ رادىي قازغانغا ئوخشاش، — دەيدۇ شائىر ماياكوۋسكى، — بىر گرام رادىي قېزىش ئۈچۈن، يىل بويى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ، شېئىردا بىر سۆزنى جايىدا ئىشلىتىش ئۈچۈن، نەچچە مىڭ توننا سۆز رودىسى قېزىلىش كېرەك.»

ئۇلۇغ ئەدىب جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، سۆز كانلىرىنى قېزىپ، چەۋەر غەۋۋاسلاردەك سۆز دېڭىزىغا شۇڭغۇپ كىرىپ جاھان مەدەنىيىتىنىڭ بويىنغا ئۈنچە - مەرۋايىت تاقىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى بولۇشىغا قارىماي، خۇددى ئۆزى يازغاندەك:

371 بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

بولسىمۇ، مەنىۋى ھاياتىنى ئىنسانىيەتكە «بەخت - سائادەت» كەلتۈرۈشكە بېغىشلاپ، جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئاجايىپ بىر جاھاننامە تىكلەپ بەردى. بىز بۇ جاھاننامە ئارقىلىق ئەمگەكچان، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنى كۆرمەكتىمىز!

---

① تېگىن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) شاھزادە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

ئابدىرېھىم سابىت

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆز تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، مەزمۇنىنىڭ مول ۋە بايلىقى، شەكلىنىڭ خىلمۇ خىللىقى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ژانىرلارنىڭ بىرى شېئىرىيەتتۇر.

ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق قەدەممۇ قەدەم تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىككە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى قارا خانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا ئىسلامىيەتنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى بىلەن يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. چۈنكى، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي قاتناش تۈگۈنى ھېسابلانغان مىڭ يول (بۈيۈك كارۋان يولى) بويىدىكى قەش-

قەردە ئەينى دەۋردە ئۈچ خىل دىن بىلەن ئۈچ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى قاراخانىلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ VIII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا گۈللەنگەن ئەرەب مەدەنىيىتى ئىسلام دىنىنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغان قاراخانىلار خانلىقى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىش بىلەن ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، گەرچە قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى بىراقلا يېمىرىپ تاشلىيالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مەدەنىيەتنى (قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى) ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ رامكىسى بويىچە ئىسلاھ قىلىنىشقا ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان ۋە ئۇنى يېڭى تارىخىي دەۋر شارائىتىدا جارى قىلدۇرۇپ راۋاجلاندۇرغان، تىل جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ تىل خۇسۇسىيىتىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرگەن، ئەمما ئەرەب - پارس تىلىنىڭ تەسىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇچراپ ئۆزىنى ھەر تەرەپلىمە بېيىتقان، مەزمۇن جەھەتتە ئىسلام دىنى ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلغان ئاساستا ئۆز دەۋرىنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە قارىتىلغان يېڭى بىر مەدەنىيەت (ئىسلام مەدەنىيىتى)، جۈملىدىن يېڭى بىر شېئىرىيەت

بارلىققا كەلدى. مانا بۇ شېئىرىيەتكە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە (1019 — 1086) ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىمى، دانىشمەن شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ئارقىلىق ئاساس سالدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» — يالغۇز قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى شېئىرىيەتنى بىر - بىرىگە باغلاپ پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى ئاساسلىق كۆۋرۈك بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ئاساس سالغۇچى بىردىن بىر گېنىئال ئەسەردۇر. بىز بۇنى تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدا روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

بىرىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» — ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى مول تېما ئىدىيىسى بىلەن تەمىنلىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ھەممىدىن ئاۋۋال گەۋدىلىك بايان قىلىنغىنى ئادالەت ۋە ھەققانىيەت توغرىسىدىكى پىكىرلەردۇر. چۈنكى، شائىر ياشىغان دەۋردە گەرچە ئىلىم - مەرىپەت بىر قەدەر گۈللەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاپتور كىتاب ئاخىرىسىدىكى «زاماننىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» دېگەن بابىدا بايان قىلغىنىدەك، سويۇرغاللىق تۈزۈم ۋە ئىچكى نىزا تۈپەيلىدىن

ھاكىمىيەت پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن، قائىدە -
نىزام بۇزۇلغان، بىلىملىكلەر خارلىنىپ، جاھىل، نادانلار
تەختتە ئىگىلىگەن، ئۇلار ھەدىسە «چاياندەك چېقىپ،
چىۋىندەك شوراپ، ئىتتەك قاۋاپ» خەلققە ئۆزلۈكسىز
زۇلۇم سېلىۋاتقان، كىشىلەر ئارىسىدىمۇ ئادەمگەرچىلىك
يوقىلىپ، ۋاپا، مېھرى - شەپقەت كۆتۈرۈلۈپ، ھەممە
ئادەم ئۆز جېنى بىلەن بولۇۋاتقان بىر زامان بولغاچقا،
بۇ زامان بۇزۇقچىلىقى ئاپتورغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسە-
تىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان ئاپتور يۈسۈپ
خاس ھاجىپ زاۋاللىققا قاراپ يۈزلىنىۋاتقان بۇ دۆلەتنى
ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، بۇزۇلۇۋاتقان جەمئىيەت كەيپىيا-
تىنى تۈزەش، شۇ ئارقىلىق بەخت - سائادەتلىك بىر
جەمئىيەت قۇرۇش ئويىدا بولىدۇ - دە، ئۆزىنىڭ مەش-
ھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك»تە بۇ غايىلىرىنى بىر - بىر-
لەپ بايان قىلىپ، ئالدى بىلەن دۆلەت ۋە جەمئىيەت-
نىڭ يولباشچىسى بولغان پادىشاھ، ۋەزىر، بەگ، ئەمەل-
دارلاردىن ئادالەتچى، ھەققانىيەتچى بولۇشنى تەلەپ
قىلىدۇ. ئاپتور ئادالەتنى مۇنداق سۈپەتلەيدۇ:

819 بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت ئېرۇر،
ئادىل ئولسا بەگلەر، تىرىكلىك بولۇر.

821 ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

822 هۆكۇم قىلسا ئەلگە ئەدىل بىرلە بەگ،
تىلەك - ئارزۇسىغا بولۇر يەتكىلى.

ئارقىدىنلا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادالەت، ھەققانىـ
يەت مىزانىغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆزى بىلگەنچە ئىش كۆر-
گەن زالىم ئەمەلدار، بەگ، ۋەزىرلەرنى ئۆتكۈر تىل نەيـ
زىلىرى بىلەن سانجىپ، ئۇلارنى ئادالەت، ھەققانىيەتكە
ئۈندەيدۇ:

1953 بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر①.

5469 بۇ بەگلىكنى كۆچەپ ئالمىدىڭ تىلەپ،
خۇدا بەردى پەزلى بىلەن بەلگۈلەپ.

5470 قەدىرلەپ سىنى، بەردى بەگلىك ساڭا،
ئەي ئىلمى كەڭ، قىلغىن سەن شۈكرى بۇڭا.

5471 تۈزەپ دىلنى پاكلاپ، تىۋىن ھەققە سەن،
ئادالەت ۋە شەپقەتنى قىل خەلققە سەن.

---

① «ل» ھەرپى ئەرەبچىدە «لام» دەپ ئوقۇلىدۇ. شائىر بۇ يەردە كونا ئىملا قائىدىسى بويىچە «بىلىك» سۆزىنىڭ «بلک» شەكلىدە، «بەگ» سۆزىنىڭ «بک» شەكلىدە يېزىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بلک» سۆزىدىن «ل» كەتسە «بک» قالىدۇ، يەنى بەگ ئۈچۈن بىلىم بىلەن باغلىقتۇر، بەگلەر بىلىملىك بولۇشى لازىم، دېمەكچى.

5491 قانۇن تۈز خەلققە، ھوزۇر ئەيلىسۇن،
ساڭا ياخشىلىقلە دۇئالار دېسۇن.

5488 ئېچىپ ئىسلامنى سەن، شەرىئەتنى ياي،
بولۇپ ياخشى ئۆزۈڭ، ئامىڭ تارىغاي.

ئادالەت، ھەققانىيەت توغرىسىدىكى بۇ قارىشلار كېيىنكى دەۋرلەردە ھەر قايسى يازغۇچى ـ شائىرلار تەرىپىدىن ئىجادىي داۋاملاشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى گۇمانىزملىق روھنى ئىپادىلەشنىڭ بىر ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن:

ئەيكى قەۋىي ① ئەيلىدى دۆلەت قولۇڭ،
زۇلۇم سىرى چۈشتى ۋە لېكىن يولۇڭ.

زۇلمۇڭ ئەمەس ئىدى خالايىققا كەم،
كىم قىلا دۇرسەن ئۇنى ئۆزۈڭگە ھەم.

«ھەيرەتۇل ئەبرار» دىن ئېلىنغان مانا بۇ پارچىدا ئۇلۇغ گۇمانىست شائىر ئەلىشىر ناۋايى پادىشاھلىق ھوقۇق مەرتىۋىسىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان زالىم پادىشاھلارنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئېلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئادالەت، ھەققانىيەتكە ئۈندىگەن. بىز بۇ خىل مەزمۇننى يەنە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھەممەت سىدىق زەلىلى، مۇھەممەت بىنىنى ئابدۇللا خاراباـ

① قەۋىي — كۈچلۈك، قۇۋۋەتلىك.

تى، موللا ئەلى بىننى ئىمىن ئوغلى، دىلبەر دورغا، موللا باقى، موللا سەئىدۇللا، ئابدىرېھىم نىزارى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، سىيىت مۇھەممەت قاتارلىق شائىر-لارنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز.

ئىلىم ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىش، ئىلىمگە تاي-نىش، ئىلىم ئەھلىگە ھۆرمەت قىلىش «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر ئاساسلىق تېمىدۇر. ئاپتور ئىنسانىيەتنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان نەرسە بىلىم دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ بىلىمنى ۋە بىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت بىلەن ئۇلۇغلايدۇ؛ بىلىمسىز نادان، جاھىللارنى قاتتىق سۆكىدۇ. پادىشاھدىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممىنى بىلىم ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن:

313 بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

260 جاھاندا نېمە بار بىلىمدىن قىممەت،
بىلىمسىز دېسە ئەر ئۇچۇن بەكمۇ سەت.

208 پۈتۈن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپئى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.

2447 زىرەك بولسا، مالدىن قىينالماس بولۇر،
بىلىم بولسا، ئىشتا يېڭىلمەس بولۇر.

985 بىكار سۆز بىلىمسىز تىلىدىن چىقار،
بىلىمسىزنى ئالىملار «ھايۋان» ئاتار.

975 بىلىمسىز كىشى كۆڭلى قۇمدەك ئېرۇر،
دەريا كىرسە تولماس، ئوت ئۈنمەس بولۇر.

1712 بىلىمسىزگە كەلسە گەر دۆلەت ۋە قۇت،
بۇ دۆلەت تۇرماس ھېچ ئۇنىڭ بىرلە، پۇت.

262 بىلىمسىزگە تۆردە ئورۇن بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.

263 بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەڭ بۇرۇن.

264 بۇ ھۆرمەت پۈتۈنلەي بىلىمگە ئېرۇر،
ئۇ مەيلى ئىشىكتە، يا تۆردە تۇرۇر.

200 بىلىمسىز بىلىملىككە بولدى يېغى،
نادانلار ئالىمغا قارشى ھەر چېغى.

4342 قاتتىق سۆي ئۇلارنى، قەدىرلە سۆزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۆگەن بىلگىنىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىم ھەققىدىكى بۇ قا-

راشلىرىغا كېيىنكى دەۋرلەردە نۇرغۇن يازغۇچى ـ شائىر-لار ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىسلامىيەتتىن كې-يىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى تېمىلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇردى. يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن تەخمىنەن 250 يىل كېيىن ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىدا بى-لىمنىڭ ئەھمىيىتىنى:

بىلىمدىن سالاي دوست سۆزۈم ئۇلىنى،
تۇتۇپ ماڭ بىلىملىك كىشى قولىنى.
ئېچىلغاي بىلىمدە سائادەت يولى،
بىلىم ئالكى ئاچقىن بەخىت يولىنى.

بىلىمدۇر ئالىمنى يۈكسەك كۆتۈرگەن،
بىلىمسىلىك كىشىنى يەرگە چۆككۈرگەن.
بىلىمنى زىرىكمەي ئىزدە، ھەق رۇسۇل:
«ئۇ، چىندا بولسىمۇ ئىزدەڭلار» ـ دېگەن،

دەپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى بىلىم ئېلىشقا رىغبەتلەندۈر-سە، XVIII ئەسىرلەردە ياشىغان ئاقسۇلۇق ئۇيغۇر شا-ئىرى مەھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق كىتابىدا ئالىملارنى ھۆرمەت-لەش ھەققىدە تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ھەر كىشى ئالىمغا كۆلپەت قىلمىغاي،
كىمكى قىلسا تەڭرى رەھمەت قىلماغاي.

هەر دىيارنىڭ چىراغى ئالىمى،
هەر قارا تۈننىڭكى ماھى① ئالىمى.
هەر دىيارنىڭكى باغى ئالىمى،
هەر دىيارنىڭكى شاھى ئالىمى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىلىم ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى قاراشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يەنە يېڭى مەزمۇنلەر بىلەن ئۈزلۈكسىز تولۇقلىنىپ داۋاملىق ئالغا سۈرۈلمەكتە.

ئىككى دۇنيادا سائادەت ئىزلىسەڭ ئۆگەن ئىلىم،
دۇنيادە تاپقانلىرىڭنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن بىلىم.
ئىلىمدا تەڭ بولمىغاندىن ھۆرمىتىگە باقمايىن،
يېڭىلىپ قالدى خىزىرنىڭ ئالدىدا مۇسا كىلىم.
دۇنيادا ھۆرمەتلىك بولماقنى ئەگەر قىلساڭ تىلەك،
ئۆگىنىشنى تاشلىما ئاقاردى دەپ «چاچ - ساقىلىم».
گەرچە ھەننەمدىن ھەزەر قىلماقچى بولساڭ بار، ئوقى،
مەرتىۋىلىك بولغان ئادەمنىڭ بولۇر قەلبى سىلىم.
ئىلىم - ئېرپان باغچىسىدا يايرىغىن باغۋەن بولۇپ،
ئۇيۇلۇپ غەپلەتتە ئېيتما سەن: «قېتىپ قالدى تىلىم».
سەن بۇ دۇنيادا نادانلىقتىن ھىدايەت تاپمىساڭ،
ئاخىرەتتە قۇتقۇزار دەپ ئويلىما جاھۇ مىلىم،
بولما مەغرۇر ئالتە كۈنلۈك دۆلەتىڭگە ئىلىمسىز،

---

① ماھ — ئاي.

بىر كۈن ئايرىلساڭ بولۇر ھالىڭ سېنىڭ تۈزسىز شىلىم.

مەرھۇم شائىر نىمشېھىدنىڭ «ئىلىم ئۆگەن» ناملىق شېئىرىدىكى يۇقىرىقى مىسرالاردىن ئىلىم ھەققىدىكى قاراشىنىڭ يېڭى بىر مەزمۇن بىلەن ئالغا سۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

تىل ۋە تىل پەزىلىتى توغرىسىدىكى قاراشمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر يېڭى تېمىدۇر. ئاپتور بۇ تېمىنى گەرچە ئۆزىنىڭ ئەھلى ئەۋلادلىرىغا ھېچقانداق بىر مىراس قالدۇرالمىغانلىقى، ھايات ئىزىدىن پەقەت ياخشى سۆزى بولسىمۇ قالسۇن دەپ بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نى يازغانلىقى نۇقتىدىن ئىزاھلىغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئاپتور تىل ۋە تىل پەزىلىتى توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىنى ئادەملەرنى باھالاشنىڭ زۆرۈر بىر شەرتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ھەمدە «ئادەملەرنى ھۆرمەت، مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرىدىغانمۇ تىل؛ ئىززەت ـ ھۆرمەتنى يەكسان قىلىپ، يەرگە ئۇرىدىغانمۇ تىل» دېگەن نۇقتىدا تۇرۇپ، كىشىلەرگە تىلغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنى، گۈزەل، پاساھەتلىك سۆزلەشنى، قالايمىقان، كۆپ سۆزلىمەستىن داۋلىلىق سۆزلەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن:

274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

162 ئەقىل ھەم بىلىم تەرجىمانى بۇ تىل،
روشەن تىل كىشىنى يورۇتقۇچى بىل

163 قەدىرلىك قىلار تىل، تاپار بەخت كىشى،
قىلار ئەرنى تىل خار، كېتەر ھەم بېشى

167 سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن،
تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن.

169 ئىسەنلىك تىلەسەڭ ئەگەر سەن ئۆزۈڭ،
تىلىڭدىن چىقارما يارىقسىز سۆزۈڭ.

173 كىشى بولغۇسى شاھ ئۆسۈپ سۆز بىلەن،
تولا سۆز بېشىڭنى قىلار يەر تۆۋەن.

175 پاساھەت① بىلە قىل شۇڭا سەن سۆزۈڭ،
پەسەھ بولسا تىلىڭ، ئۆسەرسەن ئۆزۈڭ.

960 بىلىملىك سۆزىنى ئاڭلا، «ياق» دېمە،
سورىماستىن ئاۋۋال ئۆزۈڭ سۆزلىمە.

962 سوراماي تۇرۇپلا ئاۋۋال سۆزلىسە،
بولۇر توغرا كىم، ئۇنى «ھايۋان» دېسە.

---

① پاساھەت — روشەنلىك، سەنئەتلىك.

987 بىكار سۆزلىسە سۆز زىيانلىق بولۇر،
ئەگەر بىلسە سۆزلەشنى پايدا ئالۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تىل ۋە تىل پەزىلىتى توغرىسىدىكى بۇ تېما XIII ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك ئەدىب ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى تەرىپىدىن قايتا داۋاملاشتۇرۇلغاندىن باشقا، XV ئەسىردە ياشىغان مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋايى تەرىپىدىنمۇ داۋاملاشتۇرۇلۇپ، تىلنى «كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى ۋە ئاچقۇچىسى، دۇردانىلەرنىڭ دۇرداسى» يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى تىلدۇر،
ۋە ئول خەزىنىنىڭ ئاچقۇچى تىلدۇر.

دۇردانىلەر دېگەن سۆزنى ئەپسانە بىل،
جاھان دېڭىزىدا سۆزنى دۇردانە بىل.

ئىنسانىنى سۆز ئەيلىدى جۇدا ھايۋاندىن،
بىلكىم گەۋھەرى شەرىپراق يوق ئاندىن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ تېمىنى مەرھۇم شائىر قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى (1876 — 1937-يىللار) داۋاملاشتۇرۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاراشلىرىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇردى. قۇتلۇق ھاجىم مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئانا تىل بىلگەن كىشىنىڭ ئىززەتىن قىلغۇم كېلۇر،
ئانا تىلنى ئاغزىدىن ئالتۇن بېرىپ ئالغۇم كىلۇر.
بۇ ئانا تىل گەر ئىسە ئامېرىكا ئۇ ئافرىقىدا،
سەرپ ئېتىپ مىڭلارچە تىللا ئاندامەن بارغۇم كېلۇر.
ئى ئانا تىل بىزگە سەن ئۆتكەن ئۇلۇغلاردىن نىشان،
سەن بىلەن روھىي زېمىندە ئىپتىخار ئەتكۇم كېلۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە بايان قىلىنغان مەسىلەرنىڭ يەنە بىرى ئەدەب ـ ئەخلاق تېمىسىدۇر. ئاپتور يۇرت، ئەلىنىڭ ئاۋاتلىقى ئادالەت ۋە ئۇنىڭ ئاساسى قانۇن بولسا، كىشىلىك بەخت ـ سائادەتنىڭ ئاچقۇچى ئەدەب ـ ئەخلاقتۇر. قانۇن بىلەن ئەدەب ـ ئەخلاق دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى تۇتۇپ تۇرغۇچى ئاساسىي كۈچ بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئىنسانىيەت بەخت ـ سائادىتىنى كاپالەتلەندۈرگۈچى بىردىن بىر تايانچىدۇر» دەپ تونۇغاچقا، بۇ تېمىنى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن كەڭرى ئورۇن بېرىپ تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا بۇ تېمىغا ئالاقىدار ھەممە دائىرىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇنى ئەتراپلىق، مۇكەممەل يورۇتۇشقا، ھەر بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرما قىلغان ئاساستا گەۋدىلىك بايان قىلىشقا تىرىشىدۇ. مەسىلەن: ئەدەب ـ ئەخلاق تېمىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ياخشىلىق. ئاپتور بۇنى بايان قىلغاندا ياخشىلىقنىڭ پەزىلىتىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئەكسى بول-

غان يامانلىق، ھەسەتخورلۇق، پىتنىخورلۇقنى قاتتىق
سۆكۈپ، كىشلەرنى ئۇ خىل ئىللەتتىن خالى بولۇشقا
چاقىرىدۇ.

1636 كىشلىك دىگىنىم ئىرۇر ئەزگۈلۈك①،
بولۇر ئەزگۈلۈك ئۇ، يىمەك - كىيگۈلۈك.

1640 قىرىماس ياخشلىق، قالۇر شۇ پىتى،
ئۇزۇندۇر ئۆمرى بەك، بۇزۇلماس ئىتى.

1639 قىل ئەي سەن ياخشلىقنى ياخشى كىشى،
قىرىماس ياخشلىق، مەڭگۇدۇر يىشى.

349 تىلەككە يىتەر ياخشى كۈندە يىگى،
كۈنىگە مىڭ ئارتار يامانىڭ مۇڭى.

348 يامان — ئۆمرى قىسقا، ئۆكۈنچتە قىرۇر،
ئۇزۇن ياشلىق، ياخشى ئۆكۈنچسىز يۇرۇر.

347 قىرىماس ياخشلار يىل ئۆتكەن بىلەن،
تۈزەلمەس يامان، مىڭ تۈزەتكەن بىلەن.

1297 يامانغا يىقىنلاشما قىلغاي زىيان.
يامانلىق چاقار ئۇ بولۇپ بىر يىلان.

① ئەزگۈلۈك — ياخشلىق.

2104 پاسات قايدا بولسا، قاچار بەخت توزۇپ،
پاسات دائىم يۈرەر بەگلىكنى بۇزۇپ.

4412 سائادەتنى تاپقان پاساتتىن قاچار،
ھەر ئۆچكەن ئوتنى بۇ پاسات ياندۇرار.

4414 پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل،
پاسات نەدە بولسا خارلىق شۇندا، بىل.

4253 ھەسەت بىر كېسەلدۇر، داۋاسى ئۇزاق،
ئۆزىنى ئۆزى يەپ، سېزەر ئۇ ئاداق.

4255 نە پايدا كىشىگە ھەسەت ئەيلىمەك؟
ھەسەتخور ئاخىرى كېسەللىك، دېمەك.

دۇرۇسلۇق (توغرىلىق)، ھالاللىق، راستچىللىق — «قۇتادغۇ بىلىك» تە يورۇتۇلغان ئەدەب - ئەخلاق تېمىسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ، ئاپتور بۇنى ئەگرىلىككە، يالغانچىلىققا، ھارامخورلۇققا قارىمۇ قارشى قويغان ئاساستا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىنسانىيەت ئەخلاقىغا يات بولغان ئەگرىلىك، يالغانچىلىق، ھارامخورلۇققا ئوخشاش يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكىدۇ. دۇرۇسلۇق (توغرىلىق)، ھالاللىق، راستچىللىققا ئوخشاش ياخشى خىسلەتلەرنى ئۇلۇغلاپ، كىشىلەرنى بۇ خىل پەزىلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا چاقىرىدۇ. مەسىلەن:

1745 تاپاي ئۇ جاھاننى دېسە قايسى قول،
دۇرۇسلۇق، پۈتۈنلۈك بىلەن يۈرسۈن يول.

1291 كىشىكىم ھوزۇردا كۈن ئۆتسۈن دېسە،
بولۇر توغرىلىقتىن داۋا ئىستىسە.

2756 دۇرۇسلۇق — دەسمايە، نەپئى ياخشىلىق،
بۇنىڭلە تېپىلغاي مەڭگۈ تاتلىقلىق.

2757 دۇرۇس بولسا ئىنسان، كۈنى ئەزگۈدۇر،
كۈنى ياخشى بولسا، قۇتى مەڭگۈدۇر.

2759 كۆڭۈل، تىلنى تۈز تۇت، قىلىقنى پۈتۈن،
كېلۇر ساڭا دۆلەت بۇ دۇنيا پۈتۈن.

5878 بۇ يالغانچى بىرلە بۇزۇلۇر ئاجۇن①،
دۇرۇس چىن كىشى تۇت، ئى قولى ئۇزۇن.

6094 دۇرۇس سۆزلە سۆزنى تولۇق قىل پۈتۈن،
بولۇر سۆزى يالغان كىشىلەر ئۇتۇن②.

2039 يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلققە ئۇساللىق قىلۇر.

① ئاجۇن — دۇنيا.

② ئۇتۇن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) جاھىل، گۇستاخ، پەس، رەزىل دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

5348 تەقۋادار بولايچۇ دېسەڭ نامدار،
هالال يە، هالالغىلا بول ھەسسىدار.

5349 نېمە دەيدۇ ئاڭلا، هالال يېگەن ئەر،
تەقـۋالىق بېشىدۇر هالال دېگەن ئەر:

5350 هالال يېگەن ھەققە گـۇناھ ئەيلىمەس،
هالال يە، ئۇنى قىل تاڭنا ئۇزۇق، بەس.

يۇسۇپ خاس هاجىـپ «قۇتادغـۇ بىلىـك» نىـڭ ئەدەب ـ ئەخلاق بابىدا يەنە قانائەتچانـلىق، سەۋرلىك، كەمتەرلىك، ھۇشيارلىق، سېخىيلىق، ۋاپادارلىق قاتارلىق تېمىلاردىمۇ ئالاھىدە توختىلىپ، بۇلارنىڭ ئىنسانىيەت ئەخلاقىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم پەزىلەتـلەر ئىـكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئالدىراڭغۇلۇق، يەڭگىللىك، بېخىللىـق، ئاچكۆزلۈك، تاماخورلۇق، مەغرۇرلۇققا ئوخشاش ئىللەتلەرنىڭ كىشىلەرنى هالاكەتكە ئېتىرىدىغان يامان قىلىق ئىكەنـلىكىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىپ، ئۇنىڭدىن ساقلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن:

كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق، مەغرۇرلۇق ھەققىدە:

2232 سۆيۈلدى ئەل ئىچرە كىچىك دىل كىشى،
سۆيۈلـمەس تەكەببۇر، يىرىك دىل كىشى.

2233 كىچىك دىل ئۇلۇغلۇق سۇرەر كۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق هامان.

2119 تەكەببۇرلۇقلە كۆككە چىقماس كىشى،
كىچىك دىل بولۇشلە بۇزۇلماس ئىشى.

4553 غۇرۇرلانما ئارتۇق لاۋزا بولۇرسەن،
بېخىل بولما ئارتۇق، تىلگە قالۇرسەن.

شۈكرى قانائەت، سەۋرلىك ھەققىدە:

759 شۈكۈر قىلسا، نېمەت بىرى ئون بولۇر،
بىرى ئون بولۇپ ھەم ئۆي مالغا تولۇر.

1321 يېپىلسا بۇ دۆلەت ئىشىكى ئەگەر،
سەۋرى قىلسا، ئىشلار يەنە تۈزلەر.

1322 سەۋرى قىل، سەۋرى — ئەركىشى قىلىقى ئول،
تاپۇر سەۋرىلە ئەر مىسال كۆككە يول.

6450 سەۋرى قىلساڭ مېھنەت بولۇر نېمىتىڭ،
بولۇر نېمەت ئارتۇق، شۈكۈر قىلسا بىل.

كۆيۈمچانلىق ھەققىدە:

6102 كىشلەر خىلىدۇر پايدىلىق كىشى،
خەلقنىڭ ئۇلۇغى كۆيۈملۈك كىشى.

6103 كىشىلىك دېگەن ئات ئىككى نەرسەدۇر،
كۆيۈمچان بولۇش ھەم سېخىيلىق ئېرۇر.

2768 كىشىنىڭ خىلى ئۇ كۆيۈمچان كىشى،
كۆيۈمچاننى چىڭ تۇت، ئەي ئوبدان كىشى.

بېخىللىق ھەققىدە:

6105 سېخىي دەپ ئاتارلەر، كىمدۇر ئول سېخىي؟
سېخىي جان پىدالاپ، ئۆتەر ئەر ھەققى.

6106 سېخىيلىق ئەمەستۇر تاراتماق كۈمۈش،
سېخىيلىق — خەلققە جان پىدا بولۇش.

257 چىقاردى ياخشى ئات، ئاتاندى سېخىي،
سېخىي ئۆلسە، ئېتىن تىرىك بىل تېخى

تاماخورلۇق ھەققىدە:

2613 ھېرىسستۇر تاماخور، تاماخور يامان،
تاماخور ئاتالغاي قەلەندەر ھامان.

2724 تاماگەر قۇل ئېرۇر، گەر بولسىمۇ خان،
بولۇر پەس تاماگەر كىشى ھەر قاچان.

2616 كىمكى تاماغا بولسا ئەسىر - قۇل،
قۇتۇلغاي ئۇنىڭدىن ئۆلۈم بىلە ئول.

ئاچكۆزلۈك ھەققىدە:

2001 بولۇر تويمىغۇر ئول كۆزى ئاچ كىشى،
كۆزى ئاچقا يەتمەس بۇ دۇنيا ئېشى.

2004 كۆزى ئاچ كىشلەر بولماس مالغا باي،
پۈتۈن بولسا دۇنيا ئۇنىڭ، ئۇ گاداي.

2002 بۇ ئاچ كۆزلۈك ئاغرىق، داۋا يوق ئاڭا،
جاھاندا ھېكىم چارە تاپالماس بۇڭا.

5384 قاراپ كۆرسە ھەممە ھىرىسلىق ئېرۇر،
بۇ ئاچ كۆز كىشلەر قاچانمۇ تويۇر؟!

2003 پۈتۈن ئاچ يېسە، ئىچسە ئاخىر تويار،
كۆزى ئاچ بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار.

بېخىللىق ھەققىدە:

1672 بېخىللىقتىن ئۆزگە يامان نېمە بار؟
يېمەستىن يىغار مال، كېيىن مال قالار.

1673 بېخىل ئۆزرە بىلىم نەدەر بۇنى ئۇق،
ئەي بەختسىز، بىچارە، ئەي قولى يۇمۇق.

1674 يىغىش بىلدىڭ ئالتۇن، يېيىش بىلمىدىڭ،
يىغىپ ئالتۇن ئەلگە نېچۈن بەرمىدىڭ؟

1675 يىغىپ دۇنيانى ئەي يېمىگەن كىشى،
يېگۈچى تەييار دۇر، تەييارلا ئىشى.

ئالدىراڭغۇلۇق، يەڭگىللىك، تەنتەكلىك ھەققىدە

1998 ئالدىراپ قىلغان ئىش كۆپ ئاچچىق بولۇر،
ئالدىراپ يېسە ئاش ئۇ، ئاغرىق بولۇر.

5217 ئالدىراپ قىلما ئىش، مەگەر دىن ئىشى،
ئاپالماس پايدىنى ئالدىراپ كىشى.

5219 ھولۇقما سۆز ـ ھەركەتتە، بولما يېنىك،
ھېلىم دەپ ئاتىلۇر ھەر بىر سەۋرلىك.

334 قىزىققان بولسا ئىنسان بىلىمسىز بولۇر،
غەزەبلەنسە ئادەم ئەقلىدىن قالۇر.

1999 پۈتۈن ئىشتا بېسىق بول، شۇنى تاللىۋال،
مەگەر كىم ئىبادەت يۈگۈر، بولما گال.

ئومۇمەن ئېيتقاندا «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى، ئەدەب ـ ئەخلاققا دائىر مانا بۇ مەزمۇنلار ئەينى دەۋردە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەردىن تارتىپ، ئاددىي پۇقرالارغىچە مەلۇم ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەخلاقىي پەزىلىتىنى تۈزىتىشىدە بەلگىلىك رول ئوينىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە كېيىنكى دەۋر ئەدەبىياتىغىمۇ بۇ جەھەتتە مەلۇم ئاساس سالدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان نۇرغۇن يازغۇچى ـ شائىرلار «قۇتاد ـ

غۇ بىلىك» تىكى بۇ مەزمۇنلارنى ئۆلگە قىلغان ئاساستا ئەدەب - ئەخلاق تېمىسىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى يېزىپ، ھەر قايسى دەۋردىكى جەمئىيەت ئەخلاقىدا يۈز بەرگەن ئەخلاقىي بۇزۇقچىلىقنى تۈزىتىشتە مەلۇم رول ئوينىدى. مەسىلەن:

ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدا ئەلشىر ناۋايى:

ھەر كىشىكىم تاپسا دەۋران ئىچرە جاھۇ - ئېتىبار①،
كىم ئۇنىڭ زاتىدە بىدا دۇسەتەم ② بولغاي قىلىق.
ياخشىلىق گەر قىلماسا، بارى يامانلىق قىلماسۇن،
كىم يامانلىق قىلماسا، قىلغانچە بار ئۇ ياخشىلىق.

دەپ يازسا، كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق ھەققىدە XVIII ئەسىردە ياشىغان خوتەنلىك شائىر مەھزۇن خوتەنى مۇنداق دەپ يازىدۇ:

تۆكمەسۇن دېسەڭ باشىمغە چەرىخ ③ خوناب ④ ياشىنى،
بولغان تاغ ياغلىغ ئۆزۈڭنى يەر بىلەن ھەمۋار ⑤ تۇت.
ئىستەسەڭ ئالەم غېمىدىن بىر يولى بولماق خالاس،
تاشلاغىل ئۆزلۈكنى ⑥ مەسكەن ⑦ كۆلبەئى ⑧ خۇمار تۇت.

---

① جاھۇ - ئېتىبار — مەنسەپ ۋە ئورۇن.
② دۇسەتەم — كۆپ زۇلۇم.
③ چەرىخ — پەلەك، ئاسمان.
④ خوناب — قانلىق.
⑤ ھەمۋار — تەك - باراۋەر.
⑥ ئۆزلۈك — مەنمەنچىلىك، تەكەببۇرلۇق، ھاكاۋۇرلۇق.
⑦ مەسكەن — ماكان، جاي.
⑧ كۆلبە — ئۆي.

سېخىيلىق ھەققىدە XIX ئەسىردە (1862 — 1917) ياشىغان كۇچارلىق شائىر موللا باقى ئۆز شاگىرتى موللا بايىز قارىغا خىتاب قىلىش يولى بىلەن:

«موللا بايىز قارى ساڭا بىر نەچچە سۆز باردۇر تېخى،
مېھمان كېلۇر ئۆيۈڭگە بىخالىس بولما تېخى.
مېھمانغا مىزبىبان ① قوي ئۆلتۇرۇپ بولغاي سېخىي،
مۇتتەقى ② ئاشىنى يە، ئاشىڭنى بېسۇن مۇتتەقى.
ھېچقاچان بولماس مۇناسىپ ئەھلى سەئىد ③ بىرلە شەقى ④».

دەپ يازسا؛ راستچىللىق، ھالاللىقنى XVIII ئەسىردە ياشىغان ئاقسۇلۇق شائىر مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

راستچىللىق — ياخشىلىق ئالامىتىدۇر،
راستچىللىق — ئەرنىڭ كارامىتىدۇر.

كىم ھالالخور بولسا تائەتلەر قىلۇر،
كىم ھارامخور بولسا كاپەتلەر قىلۇر.

كىم ھالالنى ئىستەسە رەھمەت قىلۇر،
كىم ھارامنى ئىستەسە لەنەت قىلۇر.

مەنپەئەت قىلماس ھارامخور تائىتى،
دەمبەدەم لەنەت ياغار ھەر سائىتى.

---

① مىزبىبان — ساھىپخان.
② مۇتتەقى — تەقۋادار.
③ ئەھلى سەئىد — پەيغەمبەر ئەۋلادى.
④ شەقى — يامان ئادەم، دوزاققا سازاۋەر بولغۇچى.

هۇشيارلىق ھەققىدە مەھزۇن خوتەنى:

ھەزەر قىل بولما غاپىل ئەي سولايمانى زامان ھەردەم،
بولۇپ ئالدىڭدا گەر خەسم① ئولسام مورى ناتاۋان② پەيدا.

دەپ يېزىپ، دۈشمەننى ئاددىي، سەل چاغلىماسلىقنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئاگاھلاندۇرسا؛ توغرىلىق، خالىسلىقنى XVII ئەسردە ياشىغان قەشقەرلىق شائىر مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام» ناملىق داستانىدا مۇنداق دەپ مەدھىيىلەيدۇ:

كىشى ھەق ئىشقا باغلاسا نىيەتنى،
كۆرۈر ئانىڭ ئاخىر خاسىيەتنى.

قانائەت ھەققىدە XIX ئەسردە ياشىغان قەشقەرلىق شائىر ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى:

ئىززەت تىلىسەڭ ئەيلە قانائەت، تەمە،

مەسنەدى ئىززەت ئۆزرەدۇر«مەن قەنەە».

دەپ يازسا؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە تاماخورلۇق، نەپسانىيەتچىلىكنى بېرىلمەسلىك توغرىسىدا XVIII ئەسردە ياشىغان خوتەنلىك شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى كىشىلەرنى مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ:

كىشى مالىغە كۆڭۈلنى باغلىما،
مىننەت ئوتىدا كۆڭۈلنى داغلىما.

---

① خەسم — دۈشمەن.

② مورى ناتاۋان— ئاجىز چۈمۈلە.

XVII ئەسىردە ياشىغان يەكەنلىك شائىر مۇھەممەت سىدىق زەلىلى ئەگرىلىكنى چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلى بىلەن:

ئەگرى يۇرگەن سەبەبىدىن يىلان،
خەلق كۆزىدىن قاچادۇر بەدگۇمان.

ئەگرىلىكىدىن چىمەن ئىچرە تىكەن،
خار تۇرۇر گەرچە گۈل ئۆزرە ۋەتەن.

دەپ يېزىپ قاتتىق تەنقىد قىلسا، پىتنىخورلۇقنى مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى مۇنداق دەپ سۆكىدۇ:

پىتنە قىلماق خۇن ناھەقتىن يامان،
پىتنىچى بولماس جەھەننەمدىن ئامان.

خۇن ناھەق پىتنىدىن پەيدا بولۇر،
پىتنىدىن ئالەمدە كۆپ غەۋغا بولۇر.

ئۇشبۇ ئالەم پىتنىدىن بولغاي خاراب،
پىتنىدىن كۆپرەك كىشى كۆرگەي ئازاب.

پىتنىدىن بولغىل يىراق ئەي خاس ئام،
پىتنىچىغە قىلدى جەننەتنى ھارام.

پىتنىچى ئىككى جاھاندا خاردۇر،
پىتنىچىلەردىن خۇدا بىزاردۇر.

XIX ئەسىردە ياشىغان شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ «غەزەلىيات» كىتابىدا نادانلىقنى:

نادان بىلەن دوست بولما ۋىجدانى يوقتۇر،
پولى كەلسە دوست ساتۇر، ئىمانى يوقتۇر.
نادانلارنىڭ دائىما پىكرى بۇزۇقتۇر،
قىلار ئىشى ھەمىشە كاززاپچىلىقتۇر.

ھەپ، راسا كىلىشتۇرۇپ قامچىلىسا؛ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان يېڭىسارلىق شائىر ساۋىراخۇن خەلپىتىم (ناقىس) ئاچكۆزلۈكنى مۇنداق سۆكىدۇ:

ئۆزىكى گۆلدەك رەئنا كۆرۈنگەي،
ئەللامەلەردىن ① دانا كۆرۈنگەي،
قۇشقاچ كۆزىگە ئەنقاھ كۆرۈنگەي،
مىس پۇل كۆزىگە تىللا كۆرۈنگەي،
خۇرشىدە يەڭلىغ ئالدىدا بىر نان.

ئۆزىنى چاغلار قارۇن كەبى باي،
بىر پۇل يوق ئەتسە كۆڭلىدە يۈز ۋاي.
مېھماننى كۆرسە بوي تاسمە ماڭلاي.
بەرسە كىشىگە بىر كاسەئى چاي،
ئەيلەپ پۇشايمان قۇسقاي قىزىل قان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئەدەب - ئەخلاققا دائىر مەزمۇنلارغا يالغۇز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى شائىر-

① ئەللامە — ئالىم، دوكتۇر.

لارلا ئەمەس، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى شائىرلىرىمىزمۇ ۋارىسلىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنى ياش ئەۋلادلارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن تەربىيلەشنىڭ كۈچلۈك قورالىغا ئايلاندۇرماقتا.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە يەنە تەلىم - تەربىيە مەسىلىسىمۇ نۇقتىلىق يورۇتۇلغان بولۇپ، ئاپتور بۇنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىن شەرھلەيدۇ: بىرى، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەشتە نېمىلەرگە دىققەت قىلىشنىڭ لازىملىقى؛ يەنە بىرى، پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا-ئانىسىنى رازى قىلىشتا قانداق بۇرچلىرىنىڭ بارلىقى مەسىلەن:

4504 تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

1164 ئوغۇل - قىز غېمى بۇ — تۆۋى يوق دېڭىز،
ئوغۇل - قىز غېمىدىن سارغايدى مېڭىز.

1223 كىمنىڭكى بولۇرئەركە ئوغلى - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

1225 ئوغۇل - قىز خۇيى - پەيلى بولسا يامان،
يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

1228 ئوغۇل - قىزغا ئۆگەت پەزىلەت، بىلىم،
پەزىلەتلە بولسۇن خۇلقى مۇلايىم.

ماﻧا بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەرزەنت تەر-
بىيىلەش جەھەتتە ئاتا-ئانىلارغا قويغان جىددىي تەلىپىدۇر.
ئۇ يەنە ئۆز كىتابىدا ئاتا-ئانا، ئۇستازلارنىڭ ھەققىنى
بايان قىلىپ، پەرزەنتلەردىن بۇ ھەققىنى تونۇشنى
ۋە ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەسىلەن:

1387 تۆرەلگەندە ئوغۇل ئاتا پۈشتىدىن،
نىچە ئاي ئاپار ئىچ جاي ئانا قارنىدىن.

1388 ئانادىن تۇغۇلغاندا قويسا ئېتىن،
يولۇچى بولۇپ ئو مىنەر ۋاقىت ئېتىن.

1568 ئاتا پەندىنى سەن قاتتىق تۇت قاتتىق،
كۆڭۈڭ قۇتلۇق بولۇر كۆنسايىن تاتىق.

1569 خىزمەتلە خوش قىلساڭ ئاتا-ئانانى،
تاپارسەن تۈمەن مىڭ كۆپ پايدا-ئاسىغ①.

تەلىم-تەربىيە توغرىسىدىكى بۇ تېمىمۇ باشقا تېمىلارغا ئوخشاش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ناۋايى، خاراباتى، موللا يۈسۈپ ئىبنى خوتەنى، موللا مۇسا سايرامى قاتارلىقلار تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇپ، بىر ئەنئەنىۋى تېمىغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن: موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى بالا تەربىيىسى ھەققىدە ئاتا-ئانىلارغا:

① ئاسىغ —— (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) پايدا، مەنپەئەت.

ئەھلى ئەۋلادىڭغا ئۆگەت ئىلمدىن،
ئىستىمام① ئەيلەپ مۇئەددەپ② قىل يېقىن.

ئات مىنەردە بولغا سەن چابۇكسۋار③،
ھەم ئوق ئاتماقلىقنى ئۆرگەت زىنھار.

دەپ تەلەپ قويسا، XIX ئەسىردە ياشىغان سايرامىلىق تارىخچى ئەدىب موللا مۇسا سايرامى ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ھەققىنى مۇنداق دەپ تونۇتىدۇ:

جاھاندا كىم كىشىنىڭ بالاسى يوق،
بالا پەرزەندى يوقـقە ھەم سۆزۈم يوق.

ھەمـمە پەرزەندى بارلار ماڭا ياردۇر،
لېكىن بالانىڭ كۆپ غېمى باردۇر.

باقارلار بىر ئاتا نەچچە بالانى،
باقالماس نەچچە پەرزەنت بىر ئاتانى.

ئاتا بىرلە ئانادەك تۇغقان تېپىلماس،
تېرىلغان بىرلا يەرگە ھەرگىز ئۈنمەس.

ئاتا بىرلە ئانانىڭ قەدرى يوقتۇر،
بۇلارنىڭ قەدرىنى بىلگەندە يوقـتۇر.

قەدىمدىن ئادەم ئوغلى پەھلى بۇدۇر،
ئۇلارنىڭ قەدرىنى بىلمەي كېلىپتۇر.

---

① ئىستىمام — (ئەرەبچە) تىرىشىش، ئەھمىيەت بېرىش، دىققەت قىلىش.
② مۇئەددەپ — (ئەرەبچە) ئەدەبلىك، تەربىيە كۆرگەن.
③ چابۇكسۋار — (ئەرەبچە) چەۋەنداز، ئاتنى ئۇستىلىق بىلەن باشقۇرغۇچى.

ئشچی- دېهقانلار مەسىلىسى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكی يەنە بىر ئاساسلىق تېما بولۇپ، ئاپتور بۇ تېمىنی فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمى ھېسابلىنىدىغان ئىشچى- دېهقانلارغا ھېسداشلىق قىلىش پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ مۇكەممەل يورۇتىدۇ. ئىشچى- دېهقانلارنى تۈنجى قېتىم تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگىكىگە يۇقىرى باها بېرىدۇ. ئىشچى- دېهقانلارنى «بايلىق ياراتقۇچىلار»، «ھاياتلىقنى تۇتۇپ تۇرغۇچىلار» سۈپىتىدە قاراپ قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىرىغىچە ئىشچى- دېهقانلارنى ھۆرمەتلەشكە، ئۇلارنىڭ قەدىر- قىممىتىنى چۈشىنىشكە دالالەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

4400 يەنە بىر گۇرۇھ ئۇ دېهقانلار ئېرۇر،
بۇلار بەك كېرەكلىك كىشىلەر تۇرۇر.

4402 پۈتۈن جانى بارغا بېرۇر پايدىنى،
تاپار ھەممە ئاندىن يېمەك تەمنى.

4403 پۈتۈن جانى بار ئاچ بولۇر ھەم تويۇر،
تىرىك بولسىلا ئۇڭا مۇھتاج ئېرۇر.

4416 بۇ دېهقان كىشىلەر بولۇر قولى كەڭ،
خۇدا بەرگىنىدىن تۇتار دىلنى كەڭ.

4404 ساڭا ھەم، شۈبھە يوق، كېرەك بۇ كىشى،
پۈتەر كىم، ئۇنىڭلە كېلىكنىڭ ئىشى.

4405 ئاشۇلار بىلەن ھەم قوشۇل ئى قاياش،
گېلىنىڭ پاك بولۇپ ھەم ھالال بولغاي ئاش.

مانا بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دېھقانلار ھەققىدىكى ئاساسىي كۆز قارىشىدۇر. ئىشچى تەبىقىسىنىڭ دەسلەپكى ئۇلى بولغان ھۈنەرۋەن، كاسىپلار ھەققىدىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىدۇ:

4456 يەنە بىر گۇرۇھ ئۇ ھۈنەرۋەن ئېرۇر،
تىرىكلىك يولىدا ھۈنەرلەر قىلۇر.

4457 كېرەكلىك كىشىلەر يەنە بۇ ساڭا،
بىرۇر پايدا يېگىت، يېقىن بول ئۇڭا.

4458 تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى، يەنە تېرىچى،
يا سىرچى، بوياقچى، يا ئوقچى، ياچى.

4459 بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن بولۇر،
جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.

ئىشچى - دېھقانلار تېمىسىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قايتا كۆتۈرۈپ چىققان

كىشى ئەلشىر ناۋايى بولدى. ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، «ھەيرەتۇل ئەبرار» ناملىق ئەسەرلىرىدە ئىشچى - دېھقانلارنى قىزغىن مەدھىيىلىگەندىن باشقا، «پەرھاد - شىرىن» داستانىدا پەرھاد ئوبرازى ئارقىلىق ھۈنەر - ئەمگەكنىڭ خاسىيىتىنى يەنە بىر قېتىم نامايەن قىلدى. ئۇندىن كېيىن بۇ تېمىنى XVII ئەسىردە ياشىغان شائىرلاردىن خىرقىتى، تۇردۇش ئاخۇن (غېرىبى)، سەبۇرى، موللامۇسا سايرامى، ناقىس قاتارلىقلار داۋاملاشتۇرۇپ تېخىمۇ بېيىتتى ۋە چوڭقۇرلاشتۇردى. مەسىلەن:

تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى «كىتابى غېرىب» ئەسىرىدە دېھقانلار ھەققىدە:

بۇ دېھقاندا كۆپ خاسىيەت باردۇر،
جاھان مۈلكىدە پەزلى ئىزھاردۇر،

جاھان خەلقى دېھقانغە مۇھتاج ئولۇپ،
ئەگەر بەرسە توق، بەرمىسە ئاچ ئولۇپ.

بۇ دېھقانچىلىق كەسپى ئەئلادۇر،
كى ئاندىن بۆلەك بارچە ئەدنادۇر.

دەپ يېزىپ، ئۆلارنىڭ ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بەرسە، ھۈنەرۋەنلەرنى مۇنداق دەپ مەدھىيىلەيدۇ:

تۆمۈرچى بىلەن پۈتتى كارىڭ سېنىڭ،
كى ھەددار ھەر ئىشدا يارىڭ سېنىڭ.

كى ئەنجۇرلىرىڭغا ياسايمىز ئۇراقنى،
ھەممە ھاجىتىڭغا ياسايمىز پىچاق.

يەنە ئەيلەدۇك سىزگە تىشە تەبەر،
بۇ ئەسباب بىلە ئەيلەدىڭلار ھۈنەر.

چۇ كەتمەن ياسايمىزكى يەر چاپىسەن،
كى تۇپراقنى يەنجىپ ئۇرۇق چاچىسەن.

كى بۇ كەسپىمىز ئەلگە لازىمدۇرۇر،
جاھان خەلقى بىزگە مۇلازىمدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىشچى - دېھقانلار تېمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغان مېھنەتكەشلەرنىڭ خۇشاللىقى، باياشاتلىقىنى تەسۋىرلەش يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلمەكتە.

دېمەك، يۇقىرىقى سېلىشتۇرمىلاردىن شۇنى روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» — ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى مول تېمىلار بىلەن تەمىنلىگەن بىردىن بىر ئاساسىي مەنبە بولۇپ، بۇ مەنبە كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر پىكىرلىك، تەرەققىي ئىنتايىن يۇقىرى، يىراقنى كۆرۈپ ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلالايدىغان دانا بىر تالانت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» — ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە خەلق شېئىرىي تۈر ۋە شېئىرىي شەكىللىرى بىلەن كۈچلۈك ئاساس سالدى.

ھەممىمىزگە مەلۇم، «قۇتادغۇ بىلىك» 13 مىڭ 290 مىسرالىق چوڭ ھەجىمدىكى بىر داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم ئېپىك تۈرمۇ بار، ھەم لىرىك تۈرمۇ بار. ئاپتور ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش، بەخت - سائادەتلىك جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى غايىسىنى ئادالەت سىمۋولى كۈنتۇغدى، بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى ئايتولدى، ئەقىل - پاراسەتنىڭ سىمۋولى ئۆگدۈلمىش، قانائەتنىڭ سىمۋولى ئودغۇرمىش قاتارلىق تۆت پېرسوناژنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان ھايات پەلسەپىسى ۋە پائالىيەتلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. داستاندا بىر - بىرىگە باغلىق بولغان كونكرېت ۋەقەلىكلەرنىڭ بولۇشى، شۇنداقلا خاراكتېر جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان تۆت پېرسوناژ ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى — مانا بۇ داستاندىكى ئېپىك تۈرنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئاپتور ئۆز داستانىدا ئىجتىمائىي ھاياتقا بولغان قاراشلىرى، تەسىرات، چۈشەنچىلىرىنى يەنە لىرىك تۈر شەكلى بىلەنمۇ ئىپادىلىگەن. ئاپتور قوللانغان لىرىك تۈر شەكلى تۆۋەندىكىچە:

1. قەسىدە: ھايات تارىخىمىزدا ئۆتكەن ۋەتەن قەھرىمانلىرىنى، خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان باھادىرلارنى، داھىلارنى، مەشھۇر كىشىلەرنى، ئانا تۇپراقنى،

خەلق ئاممىسىنى مەدھىيلەش، ماختاش ئاساس قىلىنغان لىرىك شېئىرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، بۇ تۈر قەدىمكى زامانلاردىلا بارلىققا كەلگەن. ئۇلۇغ پەيلاسوپ شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا خەلق ئېغىز شېئىرىيىتىنىڭ بۇ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا ئۇنى بېيىتتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى. شۇنداق قىلىپ يازما ئەدەبىياتتا قەسىدىگە تۈنجى قېتىم ئاساس سالدى. «ھەمدىن ئېزىز ۋە ئۇلۇغ بولغان تەڭرىنىڭ مەدھىيىسى»، «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدھىيىسى»، «تۆت ساھابىنىڭ مەدھىيىسى»، «پارلاق باھار ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى» — مانا بۇ كىتابتىكى قەسىدىنىڭ بىر دىن بىر مىساللىرىدۇر.

2. مەرسىيە: داھىلار، خەلق قەھرىمانلىرى، ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە، ماتەم بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن يېزىلىدىغان، قايغۇ ـ ھەسرەت، ئېچىنىش تۇيغۇسىنى ئىزھار قىلىدىغان بىر خىل لىرىك شېئىردۇر. بۇ شېئىرمۇ قەدىمكى زاماندىكى دەپنە قىلىش ئادىتىگە ئاساسەن خەلق ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ قەدىمكى ئەنئەنىسىدىن پايدىلىنىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە مەرسىيىنىڭ ئۈلگىسىنى يارىتىپ، مەرسىيەدىن ئىبارەت بۇ شېئىرىي تۈرنى تۈنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. شۇندىن باشلاپ مەرسىيە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئاساسلىق تۈرلەردىن بىرىگە ئايلىنىپ قالدى. كىتاب ئاخىرىدىكى «قۇمارۇنىڭ ئۆگدۈلمىشكە تەزىيە بىلدۈرگەنلىكى»، «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئودغۇرمىشقا ماتەم تۇتقانلىقى»، «ئېلىگنىڭ ئۆگـ

دۆلمشكه تەزىيە بىلدۈرگەنلىكى» — مەرسىيەنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزدىكى تۇنجى شەكلى ۋە دەسلەپكى ئۆلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. تەبىئەت لىرىكىسى: تەبىئەت مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق شائىرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىققا قارىتا پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل لىرىك تۈر بولۇپ، ئۇ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئەنئەنىۋى بايرىمى «نورۇز» غا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى زاماندىكى ئۇيغۇرلار ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدە بولىدىغان نورۇز بايرىمىدا ئەتراپىدىكى يېشىللىقلارنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىراتقا چۆمۈپ، بۇ تەسىراتىنى شېئىر - قوشاق شەكلى بىلەن ئىپادە قىلىشقان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلق ئارىسىدىكى مانا بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا «قۇتادغۇ بىلىك» تە تەبىئەت مەنزىرىسىنى پېرسوناژلارنىڭ ھالىتى، روھىي كەيپىياتىغا ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق تەبىئەت لىرىكىسىنىڭ تۇنجى ئۆلگىسىنى ياراتتى. مەسىلەن:

5825 قۇياش يەشتى بولغاي ئۆرۈگلۈك چېچى،
قاما، قۇندۇز رەڭ ئالدى دۇنيا ئىچى.

5824 پەلەك تۆل تونىن كىيدى باغلاپ بېلىنە
چېچەكنى يېيىپ، ياپتى يورۇق يۈزىن.

5826 تۆشەك سالدۇردى، ياتتى بىر ئازسوزۇلۇپ،
شىرىن ئۇخلىدى خېلى ۋاقىت تىنچلىنىپ.

5827 ئويغاندى، قاراپ كۆردى كۆتۈرۈپ بېشىن،
كۆرسەتتى پەلەك قىز كۆلەردەك چېشىن.

5828 قۇياش باش كۆتۈردى يۈز ئاچتى يېڭى،
جاھان ئالدى ھەرياندا ئاق قۇش رەڭى.

مانا بۇ مەنزىرە تەسۋىرىدە قۇياشنىڭ ئاخشىمى پېتىپ، تا ئەتىسى يەنە كۆتۈرۈلگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھالىتى ناھايىتى چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلى بىلەن بېرىلگەن بولۇپ، بۇنداق گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ناھايىتى كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى شېئىرىي شەكىللەر مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇمۇ كۆز ئالدىمىزدىكى تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك چوڭ مەسىلەلەرنىڭ بىرى. ھازىرغىچە بەزى تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نى كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ مەسنىۋى شەكلىدە، ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان دەپ قارىغاندىن باشقا، كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى بەزى شەكىللەرنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخىنى ئارقىغا سوزۇپ، ناۋايى، لۇتپى، سەككاكىلارغا باغلاپ قويماقتا. بىراق «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بەزى ئەمەلىيەت بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي قىسمى گەرچە مەسنىۋى شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمە

ما ئۇنىڭدا يەنە باشقا شەكىللەرنىڭمۇ بارلىقى، بۇ شەكىل-
لەرگە ئەڭ دەسلەپ ناۋايى، لۇتپى، سەككاكىلار ئەمەس، بەلكى
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاساس سالغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.
بۇ شەكىللەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. غەزەل شەكلى: دەسلەپكى بېيىتنىڭ ئىككى مىسراسى ئۆزئارا قاپىيىداش، كېيىنكى بېيىتلەرنىڭ بولسا، ئىككىنچى مىسراسى ئالدىنقى بىرىنچى بېيىتكە قاپىيىداش بولۇپ كەلگەن بىر خىل كلاسسىك شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇ لىرىكىلىق ھېسسىياتتا يېزىلىشى ۋە بېيىت سانىنىڭ قانچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تاق بولۇشىنى تەلەپ قىلغانلىقى بىلەن باشقا شەكىللەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بىز مانا بۇ خىل شېئىرىي شەكىلنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۇچرىتىمىز. كىتابنىڭ خاتىمە قىسمىدىكى 1-، 2-، 3- ئىلاۋە، يەنى «يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، «زاماننىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا»، «كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھەتى» دېگەن بابلار پۈتۈنلەي غەزەل شەكلىدە يېزىلغان.

مەسىلەن:

6565 قوپاي مەن، ماڭاي مەن، جاھاننى كېزەي مەن،
جاھاندا ۋاپالىق ئېرۈركىم، تاپاي مەن.

6566 كىشى قىسلىقى بولدى، ئىستەي قەيەردىن؟
تىلەپ تاپقالى بولسا ئىستەپ كۆرەي مەن.

6567 جىمى ئارزۇ تاپتىم، كىشى تاپمىدىم مەن،
بۇ ئارزۇنى تاپسام، يۈزىگە باقاي مەن.

2. رۇبائىي: ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بولسۇن ياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بولسۇن، بىر قەدەر كۆپرەك ئومۇملاشقان بىر خىل شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان بىر پەلسەپىۋى ئوي- پىكىرنى تۆت مىسرا ئىچىگە سىغدۇرۇپ ئىپادىلەپ بېرىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقا شەكىللەردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ شەكىلدە شېئىر يېزىپ زور شۆھرەت قازانغان ھەمدە رۇبائىيچىلىقنىڭ ئاتىسى دەپ نام ئالغان كىشى گەرچە XI ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى ئۆمەر ھەييام (1048 — 1122-يىللار) بولسىمۇ، ئەمما «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان دەۋر (مىلادى 1069 —1070 - يىللار) بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تېخى ئۆمەر ھەييام قولىغا قەلەم ئېلىشنى خىيالىمۇ قىلىپ باقماستىن، مۇستەقىل تىرىكچىلىك قىلىش يولىدا سىرتلاردا تەمتىرەپ يۈرگەندە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ شەكىلدە 300 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر يېزىپ «قۇتادغۇ بىلىك»كە قىستۇرغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇمدۇر. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رۇبائىيچىلىقىلا ئەمەس، شۇنداقلا شەرق مۇسۇلمان ئەللىرىدىكى رۇبائىيچىلىقنىڭ ئاساس سالغۇچىلىرىدىن بىر كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

مەسىلەن:

2041 تىلى يالغان ئەرنىڭ جاپا قىلىقى ئول،
جاپا كىمدە بولسا ئېرۈر يىلقى ئول.
(2042) تەلەپ قىلما ۋاپا يالغانچىلاردىن،
بۇ سۆزلەر سىنالغان ئۈزۈن يىللىق ئول.

ياكى:

3480 كۆكۈل كىمنى سۆيسە، كۆز ئالدىدا شۇ،
كۆزى نەگە باقسا، نىگاھىدا شۇ.
(3481) كۆكۈلدە نە بولسا ئارزۇ ۋە تىلەك،
ئېغىز ئاچقان هامان بولۇر تىلدا شۇ.

«يالغانچىلىقنىڭ خاراكتېرى ۋاپاسىزلىق ۋە جاپاكەشلىكتۇر»، «كۆكۈلنىڭ ئىزهارى كۆز بىلەن تىلدۇر» — دېگەن چوڭقۇر پەلسەپىلىك ئوي - پىكىر ئىپادىلەنگەن مانا بۇ ئىككى پارچە رۇبائىيدىن رۇبائىي شەكلىنىڭ مەنا جەھەتتىن مۇستەقىللىق ۋە پۈتۈنلۈك، تىل ئۇسلۇبى جەھەتتىن پىششىقلىق هەم ئىخچاملىق، شەكىل جەھەتتىن تۆتلۈك، قاپىيە جەھەتتىن شەكىلداش، يەنى *aaba* بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

3. تۇيۇق (مۇختەمىلات): ئادەتتە تۆت مىسرادىن① تۈزۈلگەن، مەنا جەھەتتىن پۈتۈنلۈك ۋە مۇستەقىللىككە ئىگە، ئۇمۇمەن سۆزلەر (شەكلى بىر خىل، مە-

① تۇيۇق بەزىدە ئىككى مىسرادىنمۇ تۈزۈلىدۇ. ئىككى مىسرادىن تۈزۈلگەن شەكلى «تەجنىس» دەپ ئاتىلىدۇ.

نىسى باشقا - باشقا) بىلەن قاپىيىلەنگەن بىر خىل شېئىرىي شەكىل بولۇپ، يازما ئەدەبىياتىمىزدا بۇ شەكىلدە تۇنجى قېتىم شېئىر يازغان كىشىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. بىز «قۇتادغۇ بىلىك»تە بۇ شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلارنى خېلى كۆپ جايدا ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

1993 ئەگەر كىمدە بولسا ئاڭ - ئىدرەك ۋە ئۆگ،
ئۇنى ئەر ساناپ سەن قانچە ئۇگسەڭ ئۆگ.

(1994) ئەقىل، ئاڭ، بىلىم كىمدە بولسا تولۇق،
يامان بولسا خوپ دەپ، كىچىك بولسا ئۆگ.

مانا بۇ شېئىردىكى «ئۆگ» سۆزى بىرىنچى مىسرادا «پاراسەت»، ئىككىنچى مىسرادا «ماختاش، مەدھىيىلەش»، ئۈچىنچى مىسرادا «چوڭ، ئۇلۇغ» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

1388 ئانادىن تۇغۇلغاندا قويسا ئېتىن،
يولۇچى بولۇپ ئۇ مىنەر ۋاقت ئېتىن

مانا بۇ تۇيۇقتىمۇ «ئات» سۆزى ھەم ئادەمنىڭ ئېتى، ھەم مىنىدىغان ئات مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بىز بۇنىڭدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سۆز تالانتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قوللىنىلىۋاتقان خېلى بىر قىسىم شېئىرىي

تۇر ۋە شېئىرىي شەكىللەر ئەسلىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۈلگە قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرىي تۇر ۋە شەكىللەرگە ئاساس سالغۇچى ھەمدە ئۇنى يازما ئەدەبىياتىمىزغا تۇنجى قېتىم ئېلىپ كىرگۈچى كىشى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. مانا بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بوۋىسى؛ «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچقۇچى بىردىن بىر يىگانە ئەسەر دەپ ئېيتىشقا تامامەن ھەقلىقمىز. بىز يەنە شۇ بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ گېنىئال ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن ئەبەدىي پەخىرلىنىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە

مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق

1

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان قاراخانىلار سۇلالىسى XI ئەسىرگە كەلگەندە مۇقىم، زور گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەردە «مەدرىسەئى ساجىيە» دەك ئۆز زامانىنىڭ داڭلىق ئىنستىتوتلىرى، كۇتۇپخانىلار ۋە باشقا مەدەنىيەت ئوچاقلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدا نۇرغۇن ئالىملار، پەيلاسوپلار، ئاسترونوملار، يازغۇچىلار، شائىرلار، تىلشۇناسلار يېتىشىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ مول مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشتا چوڭ تۆھپە بولۇپ قوشۇلدى. ئەنە شۇ چوڭ تۆھپىلەرنىڭ بىرى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك

مۇتەپەككۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بوۋىسى ۋە بۈيۈك پەيلاسوپ سۈپىتى بىلەن ئالەمگە مەشھۇردۇر.

مەرىپەتسۆيەر ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپتەك پەخىرلىك پەرزەنتلىرىنى ئەزەلدىن ئۇنۇتمىدى. تۈرلۈك ئۇسۇل، تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن ئەسلىدى. قەبرىلىرىنى بىنا قىلىپ، ئەڭ نەپىس ھۈنەر-سەنئەتلىرى بىلەن بېزىدى، يەر-زېمىنلىرىنى بېغىشلاپ ۋەخپە قىلدى. ئەتراپىغا دەرەخ تىكىپ، گۈل-گىيا ئۆستۈرۈپ باغ-بوستان ئەھيا قىلدى. ھېيت-ئايەم كۈنلىرى توپلىشىپ زىيارەت قىلىپ، نەزرە-چىراغ ئۆتكۈزۈپ روھىغا خاتىرجەملىك تىلىدى. مازارلىرىنى ئۇلۇغلاپ «ئالتۇنلۇقۇم» دەپ ئاتىدى.

2

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھىجرىيىنىڭ 478-يىلى (مىلادى 1086-يىل) ۋاپات بولۇپ①، ئەينى زاماندا تۈمەن دەرياسى بىلەن قىزىل دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش

① شائىر ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى تۈزگەن «مەھرىلئەنساپ»تىن ئېلىندى.

جايىغا، ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق «ئەسكى ھىسار» (ئەسكىيا) قەدىمىي شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى «بارىگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان ۋە ئەجدادلىرىمىز ئالىمنىڭ قەبرىسىنى چىرايلىق ياساپ تۈز تۇرۇسلۇق قەبرە ئۆيى، قېشىغا مەسچىت، تىلاۋەتخانا، مۇنار، گۈمبەزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەيۋەتلىك دەرۋازا بىنا قىلغان①. مۇشۇ ئەتراپتا يالغۇز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى بولۇپلا قالماي، قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت باشقا مازارلارمۇ بار. مەسىلەن: شەيخ ئىمام زاھىت ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرىنىڭ مازىرى②، بۇنىڭدىن يەنە بىر كىلومېتىرچە يىراقلىقتا تۈمەن دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدە كىشىلەر تەرىپىدىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى دەپ رىۋايەت قىلىنىپ، جامائەتكە تونۇشلۇق بولغان نۇر ئەلا نۇر خېنىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئېلى ئارسلان خاننىڭ مازىرى قاتارلىقلار بار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ دەسلەپكى ئورنىنىڭ ئەتراپىدا يۇقىرىقىدەك مازارلارنىڭ ھېلىمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشى، مۇشۇ مازارلار جايلاشقان بىر پارچە زېمىننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەسكى ھىسار قەدىمىي شەھەر خا-

---

① پىشقەدەم تارىخچى ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا سۆزلەپ بەرگەن خاتىرىدىن ئېلىندى.

② ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرى مازىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى چېقىپ ۋەرۇلۇش قىلىنغان. مەسچىت بىلەن جامائەت قەبرىستانلىقىنىڭ بىر قىسمى ھېلىمۇ بار.

رابىسىنىڭ بولۇشى، كىشىلەرنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ دەسلەپكى ئورنى ھەققىدىكى مەلۇماتىنىڭ ئىلمىيلىقىغا بولغان ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىدۇ.

XII ئەسىرگە كەلگەندە قاراخانىلار خانلىقى ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق كۈچىيىپ ئۆزئارا ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى، جىدەل - ماجىرالار توختىماي داۋاملىشىپ خەلققە ئارام بەرمىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مۇقىم گۈللىنىش دەۋرى ئاخىرلىشىپ تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. بولۇپمۇ XIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى، جۈملىدىن شىنجاڭنى چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ ئىستىلا قىلىشى بىلەن ئالەمنى جاھالەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى. كۆچمەنچىلىك بىلەن ياشاپ دالا تۇرمۇشىغا ئادەتلەنگەن چىڭگىز قوشۇنلىرى ئىلغار شەھەر مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلدى. ئەمما تارىخ چاقى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ئەگرى - توقاي ئىچىدە گاھ پەسلەپ، گاھ ئۆرلەپ ئالغا سىلجىۋەردى. خېلى بىر مەزگىل بۇرۇختۇملۇق ئىچىدە قايمۇقۇپ قالغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە يەنە ئۆرلەشكە باشلىدى. 1514 - يىلى يەكەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن جاھالەت بۇلۇتلىرى تارقاپ ھاۋا سۈزۈلدى. ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت، ھۈنەر - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاھى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدۇ-

رېشىت خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان يېرىم ئەسىردەك ۋا-
قىت ئىچىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت زور دەرىجىدە ئىل-
گىرىلەش يولىغا كىردى. دېھقانلار زېمىنىسىدىكى ئالۋاڭ-
ياساقلار ئازايتىلدى. ئېرىق - ئۆستەڭلەر چېپىلىپ،
بوز يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ يېزىلار ئاۋاتلاشتۇرۇلدى.
ھۈنەر - سەنئەتكە كۈچلۈك مەدەت بېرىلىپ، زەرگەر-
لىك، ھەلگەرلىك، مىسكەرلىك، تۆمۈرچىلىك، نەققاشلىق،
گىلەمچىلىك، كەشتىچىلىك، قۇيمىچىلىق، قورال - ياراق
ياساشقا ئوخشاش نۇرغۇن ئۇستاخانىلار، قول ھۈنەر
كارخانىلىرى قۇرۇلدى. ھۈنەر - سەنئەتتە ئۈستۈن،
يۇقىرى ماھارەتلىك ئۇستىلار پادىشاھلىق تەرىپىدىن ئالا-
ھىدە ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلدى. ئىلغار كەشپىياتلار مۇكا-
پاتلاندى. نۇرغۇن مەكتەپ - مەدرىسلەر تەمىر قىلىنىپ
ئىلىم - پەنگە كەڭ يول ئېچىلدى. پەقەت يەكەندىلا
سەئىدىيە مەدرىسى، رەشىدىيە مەدرىسى، خانلىق مەدرى-
سىگە ئوخشاش 47 ئورۇندا مەدرىس بىنا قىلىندى. قەش-
قەر شەھىرىدە خانلىق مەدرىس قۇرۇلدى. چاپان بازىرى
جامەسى رېمونت قىلىنىپ يېڭىلاندى. بۇ مەدرىسلەردە
نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار، پەيلاسوپلار،
ئاسترونوملار، تېبىبلار، كىمياگەرلەر يېتىشىپ چىقتى.
نۇرغۇن پۈتۈكچىلەر، خەتتات - كاتىپلار ئۇيۇشتۇرۇلۇپ
پادىشاھلىق راسخوتى بىلەن بىباھا يازما يادىكارلىقلىرىمىز،
كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىز كۆچۈرۈلۈپ كۆپەيتىلدى. بۇ-
نىڭ بىلەن يازما يادىكارلىقلىرىمىز قۇتقۇزۇلۇپلا قالماي،
كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئۈچۈن

ئۆچمەس تۆھپىلەر يارىتىلدى. قىدىرخان ۋە ئامانىسا خېنىمغا ئوخشاش مۇقام پېشۋالىرىنىڭ ئۇيغۇر مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك مۇنارى، نەپىس سەنئىتىنىڭ گۈل تاجىسى بولغان ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش، ئىجاد قىلىش ئىشلىرىغا زور-زور ئىمكانىيەتلەر يارىتىپ بېرىلدى.

سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرېشىت خانلار ئەتراپلىق تەربىيە كۆرگەن ئالىم، شائىر، ماھىر سەركەردىلەر بولغىنى ئۈچۈن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئالىملارنىڭ، شائىرلارنىڭ، سەركەردىلەرنىڭ، تارىختا مۇھىم رول ئوينىغان ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ مازارلىرىنى قايتا ياساپ ئىزى ئۆچۈپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدى. جۈملىدىن ئاتۇشتىكى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنى ياسىدى. ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ئەسكى ھىسار قەدىمىي شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى شەيخ ئىمام زاھىت ھۆسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرىنىڭ مازىرىنى ياساپ پۈتكۈلدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى تۈمەن دەرياسى بىلەن قىزىل دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا بولۇپ، كەلكۈن ئاپىتىنىڭ ۋەيران قىلىۋېتىش تەھدىتىگە دۇچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئەسكى ھىسار قەدىمىي شەھىرىنىڭ شىمالدىكى پايناپقا يۆتكەپ كېلىنىپ ھەشەمەتلىك دەرۋازا، سەلتەنەتلىك گۈمبەز، نەقىشلىك مەسچىت ۋە تىلاۋەتخا-

ملاردىن ئىبارەت يۇرۇشلەشكەن مازار بىنا قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ئۆتكەن بىرمۇنچە مەشھۇر شەخسلەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى ئەتراپىغا دەپنە قىلىندى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ جايدا كۆلىمى تەخمىنەن يۈز مو كېلىدىغان جامائەت قەبرىستانلىقى پەيدا بولدى. مازارنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتكەن كىشىلەر ئات - ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ دۇئا - تەكبىر قىلىپ، ئالىمغا بولغان ھۆرمەت ۋە مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ كەلدى.

3

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مازىرى بۇرۇنقى دىنلا كەڭ جامائەتچىلىككە، بولۇپمۇ ئىلىم ئەھلىگە تونۇشلۇق بولۇپ كەلدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان مەشھۇر شائىر ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى بىر پارچە شەجەرە (نەسەبلەر سىخېمىسى) تۈزۈپ چىقىپ ئۇنىڭغا «بەھرىلئەنساپ» (نەسەبلەر دېڭىزى) دەپ نام بەرگەن. ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا شاگىرتى — قازى مۇھەممەت سايىم سوپى ئاللا يارى دېگەن كىشىگە ئۆزى يازغان «بەھرىلئەنساپ» ناملىق شەجەرىنىڭ ئاخىرىسىغا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپات

بولغان ۋاقتىنى ۋە مازىرىنىڭ ئورنىنى يېزىپ قويۇشنى ۋەسىيەت" قىلغان. قازى مۇھەممەت سايىم سوپى ئاللا يارى ئۇستازىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە شەجەرىنىڭ ئاخىرىغا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرىيەنىڭ 478 - يىلى ئىكەنلىكىنى ۋە مازىرىنىڭ ئورنى كونا ھىسارنىڭ شىمالىدىكى پايناپ دېگەن جايدا ئىكەنلىكىنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ ھەقتە ئىزاھاتمۇ يېزىپ قويغان.

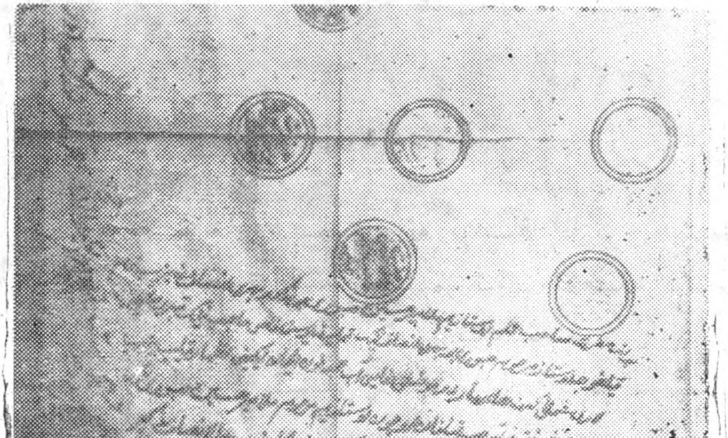

* * *

1830 - يىلىدىن 1850 - يىللىرىغىچە قەشقەرگە ھېكىم بولغان زوھۇردىن بەگ قەشقەردىكى مۆتىۋەر، دىننىي كىشىلەردىن بولغان نىئمەتۇللا خوجامغا بىر پارچە قولىيازما قۇرئاننى ھەدىيە قىلىدۇ. نىئمەتۇللا خوجام بۇ قۇرئاننىڭ ئاخىرقى ۋارىقىنىڭ خەت يېزىلمىغان ئاق بىر بېتىگە زوھۇردىن ھېكىم بەگنىڭ بۇ قۇرئاننى يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىغا ۋەخپە قىلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەرنى يېزىپ قويىدۇ.

بۇ ۋاقىت مىلادى 1837 — 1838 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدىكى پاكىتلار يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ ئەزەلدىن پۈتۈن جامائەتچىلىككە مەلۇم ئىكەنلىكىنىڭ يېتەرلىك دەلىلى بولالايدۇ.

4

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىمۇ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىمىزگە ئوخشاش ئازادلىققا ئېرىشتى.

بسم الله الرحمن الرحيم ارايت الذي

يكذب بالدين فذلك الذي يدع اليتيم ولا يحض على

طعام المسكين فويل للمصلين الذين هم عن صلاتهم

ساهون الذين هم يراءون ويمنعون الماعون

بسم الله الرحمن الرحيم انا اعطيناك الكوثر

فصل لربك وانحر ان شانئك هو الابتر

سورة الكافرون

بسم الله الرحمن الرحيم قل يا ايها الكافرون لا اعبد

ما تعبدون ولا انتم عابدون ما اعبد ولا انا عابد

ما عبدتم ولا انتم عابدون ما اعبد لكم دينكم

ولي دين سورة النصر

بسم الله الرحمن الرحيم اذا جاء نصر

الله والفتح ورايت الناس يدخلون في دين الله افواجا

1955 - يىلى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى
ئۇيۇشتۇرۇلۇپ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى
ئاسارە - ئەتىقە، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك
تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. ئار-
خېئولوگىيە ئەترىتى 1956 - يىلى قەشقەرگە كېلىپ
قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاش خىزمىتى-
نى ئىشلىدى ۋە شۇ جەرياندا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ما-
زىرىنى تەكشۈرۈپ مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى
توپلىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1957 - يىلى
1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى (56) 1721 - نومۇرلۇق ئو-
مۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئاپتو-
نوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان 77 مەدەنىي
يادىكارلىق ئورۇننىڭ ئىسمىلىكىنى ئېلان قىلغانىدى.
بۇ ئىسىملىك رەت تەرتىپىنىڭ 1 - بېتىگە يۈسۈپ خاس
ھاجىپنىڭ مازىرىنىڭ نامى يېزىلغان. ئاپتونوم رايونلۇق
خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئۇقتۇرۇشى ۋە ئاپتونوم رايونى
بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان 77 مەدەنىي يادىكارلىق
ئورۇننىڭ ئىسمىلىكى بىرلا ۋاقىتتا «شىنجاڭ گېزىتى»دى-
مۇ ئېلان قىلىندى. شۇندىن باشلاپ يۈسۈپ خاس ھا-
جىپنىڭ مازىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پايناپ
دېگەن جايدا ئىكەنلىكى شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ھەر مىل-
لەت خەلقىگە، بەلكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىمىزگە تو-
نۇشلۇق بولۇپ كەلدى. مەدەنىيەت ئىنقىلابىغىچە بېيجىڭ،

شاڭخەي قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە كەلگەن ئالىملار، يازغۇچىلار، شائىرلار، كىنو - تىياتىر ساھەسىدىكىلەرمۇ بۇ قەبرىنى ھۆرمەتلەپ زىيارەت قىلىپ كەلدى.

1961 - يىلى بېيجىڭ قۇرۇلۇش تەتقىقات ئاكادېمىيىسىنىڭ قەدىمىي قۇرۇلۇشلارنى تەتقىق قىلغۇچى ئىلمىي خادىملىرى قەشقەرگە كېلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشلىرىدىن نەچچە ئون پارچە فوتو سۈرەت تارتىپ ئېلىپ كەتتى. بۇ سۈرەتلەر ھېلىمۇ بېيجىڭ قۇرۇلۇش تەتقىقات ئاكادېمىيىسىدە ساقلانماقتا.

ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ نەمۇنىسى بولغان بۇ مازار ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ ئاپەتلىك يىللىرىدا چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلدى.

تارىخىي مىراس — «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە بايان (2)

(ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرگە تەييارلىغان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىبيا ھاكىر

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مم، 1/32، باسما تاۋىقى: 7.1875، قىستۇرما ۋارىقى: 2
1986 - يىل 5 - ئاي 1- نەشرى
1986 - يىل 8- ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3800 — 1

كىتاب نومۇرى: 8 — 11264 باھاسى: 0.62 يۈەن

丛书《历史遗产》的这一集列入了北方少数民族哲学，社会思想学会1984年8月在吉林省延边朝鲜族自治洲召开的第三次学术研究会上所宣读的部分研究文章。这些论文专题研究和全面介绍了“福乐智慧”文学，学术及历史价值，并且介绍了著作家尤素甫·哈斯·阿吉甫生平情况的史料。

历史遗产—浅论《福乐智慧》(2)（维文）
（论文集）
新疆维吾尔自治区
社会科学院整理
责任编辑：艾沙·夏克尔

喀什维吾尔文出版社出版
新 疆 新 华 书 店 发 行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 1/32开本7.1875印张 插页2
1986年5月第1版，1986年8月第1次印刷
印数：1 — 3800

统一书号：M11264 — 8 定价：0.62元

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: غەيرەت ئابدۇخالىق

نومۇرى: 8 — M11264

باھاسى: 0.62 يۈەن